

Konikovan evankeliumin makedonialaisen tekstin grafemiikka

**Pro gradu -tutkielma
2.1.2009
Helsingin yliopisto, Slavistiikan ja
baltologian laitos**

**Max Wahlström
012421648
Saimaankatu 3 A 21
00520 Helsinki
+358 50 532 23 27**

Sisällysluettelo

Konikovon evankeliumin makedonialaisen tekstin grafemiikka

Johdanto	3
1 Aineisto, teoria, käsitteistö ja työskentelytavat	7
1.1 Aineisto	7
1.2 Teoria ja käsitteistö	8
1.2.1 Grafemiikka	8
1.2.1.1 Grafemiikan tutkimuskohteen määrittelystä	9
1.2.1.2 Grafemiikka terminä	13
1.2.2 Kirjoitusjärjestelmä ja grafotaksi	14
1.2.3 Grafeemi	15
1.2.4 Grafemiikan teoria ja Konikovon evankeliumi	19
1.3 Tutkimuksen eteneminen ja tutkimusmenetelmät	21
2 Konikovon evankeliumin makedonialaisen tekstin kirjoitusjärjestelmä	23
2.1 Ensimmäinen käsi	23
2.1.1 Vokaalit	23
2.1.2 Konsonantit	26
2.1.3 Variaatiosta ja grafeemitason ongelmista	30
2.1.4 Ligatuurit	32
2.1.5 Aksentit	33
2.1.6 Muut graafiset merkit	34
2.1.6.1 Välimerkit	34
2.1.6.2 Spiritus asper ja spiritus lenis	34
2.1.7 Yhteen ja erikseen kirjoittaminen	35
2.2 Toinen käsi	35
3 Kirjoitusjärjestelmä dialektologisessa katsannossa	38
3.1 Foneemi /ǣ/	38
3.2 Vokaalireduktiot	39
3.3 *ě:n refleksi	40
3.4 Sekundaarinen sanapaino vai kreikan grafotaksin vaikutus?	41
4 Konikovon evankeliumin kirjoitusjärjestelmä filologisessa katsannossa	42
4.1 Slaavilaiset kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetut tekstit	42
4.1.1 Palataaliset ja palatoalveolaariset konsonantit	45
4.1.2 Soinnilliset klusiilikonsonantit ja vokaalit	46
4.1.3 Normalisointi ja ikonisointi	47
4.2 Konikovon evankeliumin ja rinnakkaistekstien grafemiikka vertailussa	48
4.2.1 Kuusi eteläslaavilaista tekstiä	49
4.2.2 Tekstien vertailua	52
5 Loppupäätelmät	56
6 Sažetak na hrvatskom: Grafemika makedonskog teksta Konikovskog evandelja	58
7 Kirjallisuusluettelo	71

Johdanto

Pro gradu -työssäni tutkin Konikovan evankeliumiksi nimetyn käsikirjoituksen makedonialaisen¹ tekstin grafemiikkaa. Konikovan evankeliumi on sunnuntai-evankeliumi, eli jumalanpalveluskäytössä ollut evankeliumitekstien kokoelma, jonka synty voidaan karkeasti ajoittaa 1700–1800-lukujen vaihteeseen (Lindstedt 2008, 397). Tuntemattoman tekijän käsikirjoitus löydettiin vuonna 2003 Aleksandrian ortodoksisen patriarkaatin kirjastosta, jossa se on luetteloituna signumilla Bibl. Patr. Alex. 268. Konikovan evankeliumi sisältää kreikankielisen alkutekstin ja makedoniankielisen käännöksen, jotka kulkevat rinnakkain koko käsikirjoituksen läpi. Sekä kreikan- että makedoniankieliset tekstit on kirjoitettu kreikkalaisella aakkostolla. Käsikirjoituksen makedoniankielinen puolisko edustaa pääpiirteiltään Ala-Vardarin murretta, jonka puhuja-alueet sijaitsevat nykyisen Kreikan valtion alueella (Karanfilovski, Spasov & Arsov 2008, 313). Myös kreikankielinen alkuteksti on kansankielinen.

Tämän tutkielman aihe liittyy professori Jouko Lindstedtin johtamaan suomalais-makedonialaiseen tutkimusprojektiin, jossa olen työskennellyt eripituisissa jaksoissa tutkimusavustajana syksystä 2005 alkaen. Projektin yhteydessä on tuotettu lukuisia artikkeleita sekä julkaistu kirja *The Konikovo Gospel – Кониковско евангелие: Bibl. Patr. Alex. 268* (Lindstedt, Spasov & Nuorluoto [toim.] 2008), joka sisältää Konikovan evankeliumin käsikirjoituksen faksimilen, täydellisen kreikkalaisen ja makedonialaisen transkription tekstistä sekä tutkimusryhmän jäsenten käsikirjoitusta käsitteleviä artikkeleita. Olen kirjoittanut ennen tätä tutkielmaa kolme artikkelia, jotka niin ikään käsittelevät Konikovan evankeliumin grafemiikkaa (Wahlström 2008a; Wahlström 2008b; Wahlström [painossa]). Olen lisäksi toinen tekijä sekä käsikirjoituksen makedonialaisen tekstin transkriptiossa (Lindstedt & Wahlström 2008a) että käsikirjoitukseen pohjautuvien painettujen sivujen editiossa (Lindstedt & Wahlström 2008b).

¹ Tässä tutkielmassa käytetään Konikovan evankeliumin edustaman Ala-Vardarin slaavilaismurteen osalta aika ajoin nimitystä makedonia tai makedonian kieli. Makedonian kieli on yksi Makedonian tasavallan virallisista kielistä, ja makedonialaisen murteentutkimuksen traditiossa makedonian kielen murteita katsotaan puhuttavan laajalla alueella myös Makedonian tasavallan ulkopuolella Lounais-Bulgariassa, Pohjois-Kreikassa ja Koillis-Albaniassa (ks. Markovik' 2001, 33). Makedonia-nimityksen käyttöön kielen, valtion ja etnoksen nimenä liittyy vakavia poliittisia ristiriitoja, joissa näkökanta riippuu pääasiallisesti osapuolen kansallisista sympatioista. Tässä työssä käytetty nimitys ”makedonian kieli” liittyy siihen tieteelliseen traditioon, jonka puitteissa projektia, jonka osa tämä tutkielma on, on työstyetty. (Konikovan evankeliumin slaavikielen nimityksen osalta ks. Friedman 2008, 388–389.)

Grafemiikan eli kirjoitusjärjestelmän tutkimuksen kannalta keskeisimmän ongelmakentän tässä tutkimuksessa muodostaa kreikkalaisilla aakkosilla kirjoitettu makedonian kieli. Vaikka kreikkalaisen aakkoston käyttö slaavilaisten kielten kirjoittamisessa on ollut varsin yleistä ja useat käsikirjoitukset jakavat samankaltaisia grafeemisiä innovaatioita, mitään normitettua tai yhtenäistä käytäntöä ei ole ollut olemassa (ks. 4.2).

Tietyn kielen aakkoston käyttäminen toisen kielen kirjoittamiseen on lähes poikkeuksetta hankalaa, koska on harvinaista, että kahden läheisenkään sukukielen äännejärjestelmät vastaisivat täysin toisiaan puhumatta kielistä, jotka eivät ole sukua toisilleen tai ovat sitä vain etäisesti. Lisäksi kirjoitusjärjestelmiin liittyy usein käytäntöjä ja sääntöjä, jotka eivät liity ainoastaan kirjoitettavan kielen fonetiikkaan ja fonologiaan, vaan myös kieliopin muihin tasoihin. Tällaiset vastaavuudet eri kielten välillä ovat äänteellisiäkin harvinaisempia. Monet nykykielet, kuten kreikkakin, eroavat lisäksi foneemi-inventaariltaan niistä kielistä tai kielimuodoista, joita varten niiden käyttämä aakkosto on luotu.

Kyrillinen slaavilainen aakkosto pohjautuu kreikkalaiseen aakkostoon, mutta joidenkin grafeemien, kuten esimerkiksi γ :n ja δ :n, äännevastaavuudet ovat kreikan kielessä eriytyneet niistä äännearvoista, joita nämä kyrillistä aakkostoa käyttävissä slaavilaiskielissä edustavat. Lisäksi kreikkalaisesta aakkostosta puuttuvat merkit ja merkintätavat muun muassa slaavilaisille kielille tyypillisille suhuäänteille ja affrikaatoille, joiden toisena foneettisena komponenttina suhuääne on.

Vokaalien osalta Konikovan evankeliumin kirjoitusjärjestelmän analyysiä leimaa hieman toisenlainen ongelmakenttä. Suurimmalle osalle eteläslaavilaisten kielten vokaalifoneemeista löytyy soveltuva merkintätapa kreikkalaisesta aakkostosta, tärkeimpänä poikkeuksena tästä on foneemi /ǣ/. Etuvokaaleiden [e] ja [i] merkitsemistapoja on noin kymmenen esimerkiksi kreikan diftongien monoftongoitumisen vuoksi. Lähes kaikki nämä merkintätavat ovat käytössä myös Konikovan evankeliumissa.

Käsikirjoituksen makedoniantielisessä puoliskossa on myös toinen kirjoitettu kerrostuma alkuperäisen tekstin lisäksi. Kyse on lähinnä korjauksista, jotka heijastelevat toisen kirjoittajan, Pavel Božigropskin, erilaisia leksikaalisia ja murrepiirteisiin liittyviä preferenssejä, joiden tarkoitus on ollut osittain tekstin murrepohjan laajentaminen

(Lindstedt 2008, 395–397). Osa muutoksista liittyy mahdollisesti myös Pavel Božigrofskin aikeisiin painaa käsikirjoitus (ks. palataalikaaren osalta emt., 394).

Tämän pro gradu -työn ensimmäinen luku käsittelee aineistoon, grafemiikan teoriaan ja terminologiaan sekä tutkimusmetodeihin liittyviä kysymyksiä. Myös aineiston analyysissä hyödynnettyjä atk-työkaluja kuvataan lyhyesti. Grafemiikka ei ole erityisen vakiintunut kielitieteen ala, ja tästä syystä monet keskeiset teoreettiset kysymykset vaativat kommentointia myös tässä työssä. Suomenkielistä grafemiikan tutkimusta koskevaa kirjallisuutta on erittäin vähän, vaikka joidenkin suomalaisten, kuten fennisti Aarni Penttilän ja germanisti Ilpo Tapani Piiraisen monet kansainvälisesti tunnetut tutkimukset liittyvät kiinteästi grafemiikan tutkimukseen. Tämän takia myös suomenkielisen terminologian pohdinnalle on annettu tilaa.

Toisessa luvussa pyritään kuvaamaan Konikovon evankeliumin kirjoitusjärjestelmä. Vertailun muodostavat käsikirjoituksessa käytetty merkistö ja hypoteesi käsikirjoituksen kuvaaman makedonian murteen äännejärjestelmästä. Vokaalien osalta pohditaan syitä erilaisten merkintätapojen variaatiolle. Sekä vokaalien että konsonanttien osalta pohditaan myös sitä, missä suhteessa eri merkintätavat heijastelevat joko kreikan kirjoitustraditiota tai esimerkiksi kirkkoslaavin kyrillisen kirjoitusjärjestelmän vaikutusta. Käsikirjoituksessa käytettyjen konsonanttien kohdalla nousee esille kysymys myös kirjoittajan käsialan ja grafeemisten ratkaisujen kehityksestä kohti evankeliumin loppua. Toisen käden, eli merkittävän kirkonmiehen ja kulttuurivaikuttajan Pavel Božigrofskin, käyttämää kirjoitusjärjestelmää kommentoidaan niiltä osin, kuin se eroaa ensimmäisestä kädestä.

Eräs keskeinen elementti Konikovon evankeliumin grafemiikassa on se, että makedoniankielinen teksti on kokonaan aksentoitu kuten kreikkalaisessa kirjoitustraditiossakin. Akuuttia ja sirkumfleksiä käytetään sanapainojen ilmaisemisessa, kuten kreikassa. Myös *spiritus asperin* ja *spiritus lenisin* sekä välimerkkien käyttöä tarkastellaan luvun lopussa.

Kolmas luku käsittelee Konikovon evankeliumin kirjoitusjärjestelmää sen edustaman murteen dialektologisista lähtökohdista. On tietystä mielessä ongelmallista, että toisessa luvussa grafemiikan analyysi on tehtävä pohjaten ainoastaan hypoteesiin kyseessä olevan murteen äännejärjestelmästä, mutta tämä on kuitenkin välttämätöntä, koska muuta lähtökohtaa grafemiikan analyysille ei ole. Tämän ristiriidan vuoksi kolmas luku

kääntää toisen luvun vertailun toisin päin ja keskittyy sen kysymyksen ympärille, mitä – jos jotain – grafemiikan tarkempi analyysi voi kertoa kyseessä olevasta murteesta.

Tässä yhteydessä tulevat käsittelyyn vielä eri grafeemisten ratkaisujen mahdolliset implikaatiot murteen äännejärjestelmän suhteen. Kahden aksentin vaihtelua tarkastellaan myös äänteellisistä lähtökohdista. Vaikka toisen ja kolmannen luvun käsittelemät kysymykset menevät monessa suhteessa päällekkäin, kolmannessa luvussa pyritään kuitenkin lähinnä tuomaan uusi perspektiivi jo toisessa luvussa esiteltyjen asioiden analyysiin.

Neljäs luku tarkastelee Konikovan evankeliumin grafemiikkaa muiden kreikkalaisin kirjaimin kirjoitettujen eteläslaavilaisten tekstien valossa. Luvussa pyritään aluksi täydentämään luetteloa kreikkalaisilla aakkosilla kirjoitetuista slaavilaisista teksteistä. Konikovan evankeliumin grafeemisistä ratkaisuja verrataan kuuden muun kreikkalaisella aakkostolla kirjoitetun evankeliumikäsitteellisen kirjoitusjärjestelmään, jolloin esille nousevat etenkin kysymykset siitä, miten Konikovan evankeliumi asettuu tähän traditioon, ja mitä voidaan sanoa käsikirjoituksen laatijan käyttämistä grafeemisistä ratkaisuksista verrattuna rinnakkaisteksteihin. Myös joidenkin ratkaisujen kehitystä ja alkuperää pohditaan tarkemmin.

1 Aineisto, teoria, käsitteistö ja työskentelytavat

1.1 Aineisto

Alun perin bulgarialainen kielentutkija Jordan Ivanov (1917, 267) viittasi Konikovon evankeliumi -nimellä varhaiseen nykymakedoniankieliseen painettuun sunnuntaievangeliumiin, jonka otaksui olevan Konikovon (nytemmin kreik. Δουκό) kylästä kotoisin olevan Pavel Božigropskin kääntämä. Tätä teosta ei kuitenkaan ilmeisesti koskaan painettu kokonaan, vaan teoksen julkaisua valmistellut Pavel Božigropski onnistui painamaan ainoastaan neljä ensimmäistä sivua (Lindstedt & Wahlström 2008b, 235–236). Hän ei myöskään ollut tekstin alkuperäinen kääntäjä (Lindstedt 2008, 393–395). Tässä pro gradu -tutkielmassa Konikovon evankeliumilla viitataan kuitenkin 2003 Aleksandrian ortodoksisen patriarkaatin kirjastosta löydettyyn kreikan- ja makedoniankieliseen käsikirjoitukseen, signumi Bibl. Patr. Alex. 268, joka on myös toiminut mallina painetuille sivuille.

Käsikirjoituksessa on kreikankielinen alkuteksti, joka pohjautuu vuoden 1710 kansankieliseen Uuden testamentin käännökseen. Tekstissä on kuitenkin piirteitä, jotka saattavat liittää sen vuonna 1810 julkaistuun versioon vuoden 1710 käännöksestä (Leiwo 2008, 252). Kreikkalainen teksti kulkee sivun vasemmalla palstalla ja makedonialainen käännös oikealla molempien tekstien rivitysten seurattessa toisiaan lähes sana sanalta. Molemmat tekstit on kirjoitettu kreikkalaisilla aakkosilla. Käsikirjoitus on niin kutsuttu sunnuntaievangeliumi, joka sisältää jokaiselle kirkkopyhälle ja sunnuntaille valitun evankeliumitekstin.

Käsikirjoituksessa on ollut mahdollisesti alkujaan 136 sivua, joista on säilynyt 78. Tekstisivuja näistä on 74. Alkuperäisen sivunumeroinnin perusteella jäljellä ovat sivut 1–10, 28–81 ja 111–120. Näin ollen säilyneet sivut muodostaisivat noin 57 prosenttia alkuperäisestä käsikirjoituksesta. (Lindstedt & Spasov 2008, 10–12.) Nyt tutkimuksen kohteena olevassa makedoniankielisessä tekstissä on noin 9700 sanaa. Arvion epämääräisyys johtuu siitä, että tämän käsikirjoituksen osalta ei ole täysin yksiselitteistä, miten sana tulisi määritellä (tästä ks. 2.1.6 Yhteen ja erikseen kirjoittaminen).

Makedoniankielinen teksti edustaa makedonian Ala-Vardarin murretta, jonka puhujat sijaitsevat nykyisessä Pohjois-Kreikassa. Käsikirjoituksen kuvaaman murteen tarkempi sijoittaminen on hankalaa noin 200 vuoden ajallisen välimatkan ja toisaalta näiden murteiden tutkimuksen ongelmien vuoksi. Konikovon evankeliumin kielessä on piirteitä, joita ei löydy muista Ala-Vardarin murteiden kuvauksista (Nuorluoto 2008, 267; Karanfilovski, Spasov & Arsov 2008).

1.2 Teoria ja käsitteistö

1.2.1 Grafemiikka

Grafemiikka käsitetään tässä pro gradu -tutkielmassa kirjoitusjärjestelmää ja sen suhdetta kieleen tutkivana kielitieteen haarana. Grafemiikalle keskeistä on, että sen kiinnostuksen ytimessä on kirjoitus järjestelmänä, ei niinkään kirjoitetun kielen suhde esimerkiksi puhuttuun kieleen variaation tai stilistiikan näkökulmasta.

Grafemiikan järjestelmä- tai systeemiluonne ilmenee siten, että se pyrkii abstraktioihin kuvatessaan kirjoitusmerkkien funktioita ja erottelemalla kirjoituksen distinktiivisiä elementtejä. Grafemiikka ei ole kiinnostunut käsialojen tai kirjasintyyppien variaatiosta tai pyri arvioimaan tai luokittelemaan näitä esimerkiksi esteettisiin tai psykologisiin perustein. Tätä lähtökohtaa heijastaa muun muassa Hans Peter von Althausin (1980, 142) grafemiikan määritelmä: ”Grafemiikka on kirjoitetun kielen distinktiivisten graafisten elementtien, niiden (1) suhteiden, (2) järjestelmien ja (3) funktioiden tiede.”²

Grafemiikka ei ole itsenäisenä alana erityisen vakiintunut kielitieteen osa-alue. Tämä selittyy osittain sillä, että monet tunnetummat alat, etenkin historiallinen kielentutkimus ja paleografia, eli vanhojen käsikirjoitusten tulkinta ja kuvaus, ovat monesti tekemisissä täsmälleen samojen kysymystenasettelujen kanssa kuin grafemiikkakin nimeämättä kuitenkaan näkökulmaansa juuri grafemiikan tutkimukseksi. Vaikka grafemiikan osalta tehdään myös teoreettista tutkimusta (ks. esim. Augst 1986), tuntuu se nousevan esille omana alanaan lähinnä vain tutkimuskohteen erityislaadun niin edellyttäessä. Grafemiikan ala on myös teoreettisesti varsin epäyhtenäinen (ks. esim. 1.2.3 Grafeemi).

² Numerointi ja käännös MW. Käännökset tästä eteenpäin MW.

On olemassa muutamia aloja, joiden voidaan nähdä sivuavan grafemiikkaa siinä määrin, että suppeasti ymmärrettyinä niitä voisi pitää grafemiikan lähitieteinä, mutta laajasti ymmärrettyinä taas osana samaa alaa. Esimerkiksi grafetiikka tutkii visuaalisen kielellisen kommunikaation muodostavia edellytyksiä ja materiaalisia osasia (Althaus 1980, 138). Grammatologia, niin kuin I. J. Gelb (1952) sen alun perin määritteli³, tutkii puolestaan kirjoitusjärjestelmiä typologisessa, vertailevassa ja kehityksellisessä mielessä, mutta joidenkin määritelmien mukaan voi grafemiikan nähdä myös mahtuvan grammatologian sateenvarjon alle (Daniels 1996, 3–5). Lisäksi ainakin toistaiseksi hieman marginaalinen käsite grafolingvistiikka⁴ (saks. *Schriftlinguistik*) kattaa Mateo Žagarin (2007, 11–12) määritelmän mukaan niin ikään grafemiikan tutkimuksen.

Nyt käsillä olevan tutkimuksen osalta grafemiikka ymmärretään hieman laajemmin, kuin tiukimmat määrittelyt mahdollisesti sallisivat. Näin ollen Althausin yllä esitettyä määritelmää tulkitaan laajentaen ja täsmentäen seuraavasti: (1) Distinktiivisten graafisten elementtien suhteiden tutkimus koskee myös eri kirjoitusjärjestelmien välisten kontaktien ja suhteiden tutkimusta. (2) Grafemiikka pyrkii kuvaamaan kirjoitusta järjestelmänä. (3) Distinktiivisten graafisten elementtien funktioiden kuvaus on pääasiallisesti kirjoitusjärjestelmän ja fonetiikan/fonologian välisen suhteen kuvausta.

1.2.1.1 Grafemiikan tutkimuskohteen määrittelystä

Grafemiikan tutkimuksen keskeisimmät teoreettiset ongelmat juontavat juurensa tutkimuskohteensa, kirjoituksen, määrittelyistä. Kaikessa grafemiikkaa käsittelevässä teoreettisessa kirjallisuudessa nostetaan ensimmäisenä ja tärkeimpänä esille kirjoituksen ja kielen välinen suhde: Onko kirjoitusta käsiteltävä kielenä samassa mielessä kuin puhetta, vai onko kyseessä toissijainen, ainoastaan todellisen kielen koodaamiseen käytetty symbolien järjestelmä?

Kirjoituksen symboliluonnetta korostavasta määrittelystä kelpaa esimerkiksi Peter T. Danielsin (1996, 3) määritelmä, jonka mukaan kirjoitus on "enemmän tai vähemmän

³ I. J. Gelb kehitti käsitteen grammatologia (engl. *grammatology*) erottaakseen oman tutkimusalansa laajemmin tunnetusta, mutta perustaltaan pseudotieteellisestä grafologiasta, jossa ihmisen persoonallisuuden piirteet johdetaan tämän käsialasta (Daniels 1996, 3). Ojasta allikkoon jouduttiin kuitenkin terminologisessa mielessä uudestaan merkittävän ranskalaisen filosofin Jacques Derridan valjastettua termin *grammatologie* uuteen käyttöön (Derrida 1967).

⁴ Termiä ei tule sotkea tekstilingvistiikkaan, joka käsittelee tekstejä kommunikaatiojärjestelminä.

pysyvien merkkien järjestelmä, jota käytetään edustamaan puhunnosta⁵ siten, että kirjoitus on palauttavissa takaisin enemmän tai vähemmän täsmällisesti puhunnokseksi ilman kirjoittajan suurempaa vaivannäköä".

R. A. Crosslandin (teoksessa: McLaughlin 1963, 25) pidempi pohdinta heijastaa puolestaan vastakkaista näkemystä kirjoituksen asemasta:

"Teksti on määriteltävissä visuaalisten symbolien järjestelmäksi, jonka tarkoitus on välittää yhden yksilön tai ryhmän ajatus toiselle yksilölle tai ryhmälle. Kirjoituksen nähdään usein edustavan puhuttua kielellistä ilmausta tai ilmauksia visuaalisten symbolien avulla, mutta tämä ei ole sen ensisijainen tehtävä lukuun ottamatta kielitieteellistä foneettista tai foneemista transkriptiota. Ilmauksen todellinen, aiottu tai kuviteltu edustuma on erityinen graafisin merkein merkitystä välittävä mekanismi, jonka käytännöllisyys perustuu välttämättömien merkkien pieneen määrään. Tällaisen mekanismin eräs sovellus, länsimainen aakkoskirjoitus, on johtanut siihen, että aakkoskirjoitusta pidetään yleisesti tavallisena ja luonnollisena mekanismina. Näin ollen joillakuilla niistä, jotka ovat käsitelleet kirjoitusjärjestelmien analyysiä, on ollut taipumus kirjoittaa kuin kaikki kirjoitusjärjestelmät olisivat enemmän tai vähemmän tyydyttäviä puhuttujen ilmausten foneemisia transkriptioita. Tällainen asenne tukee näkemystä, jonka mukaan kirjoitettujen tekstien tutkimuksen tulisi olla aina alisteinen puhutun kielen tutkimukselle, tai äärimmillään sellaista näkemystä, että "tekstit" eivät ole "kieltä"."

Molemmat näkemykset ovat ongelmallisia. Vaikka Danielsin tavoin voi ajatella, että kirjoituksen perusfunktio alun perin on ollut koodata kieltä visuaalisesti, ajatus siitä, että kirjoitus olisi kaikessa suhteessa kielestä erillinen ja sille alisteinen symbolien järjestelmä, on ehdottoman väärä. Kirjoitus sisältää lähes kaikissa olemassa olevissa muodoissaan kielellistä tai kieleen kiinteästi liittyvää informaatiota, jonka välittäminen esimerkiksi ääneen lukemalla, eli Danielsia mukaillen kieleksi palauttamalla, ei ole mahdollista helposti, tai ainakaan niin kuin pelkältä symbolijärjestelmältä voisi vaatia. Ison ja pienen kirjaimen ero suuressa osassa aakkoskirjoituksia on merkityksiä erotteleva, kuten esimerkiksi yleisnimen *tuuli* ja erisnimen *Tuuli* osalta. Tätä eroa ei ole mahdollista ilmaista puheessa yksiselitteisesti. Kirjoitus voi erotella merkityksiä, jotka eivät homofonian vuoksi heijastu puhutussa kielessä, esimerkkinä englannin sanat *hare*

⁵ Engl. *utterance*.

ja *hair*. Joskus taas kirjoitus voi heijastaa puhutusta kielestä kadonneita tai siinä muuttuneita ilmiöitä kuten ero ranskan adjektiivien ja substantiivien yksikön ja monikon välillä tai tapa, jolla venäjän kysymyspronomini *что* (vrt. mksl. *что*), joka nykykielessä ääntyy [ʃto], kirjoitetaan.

Crosslandinkaan edustama kritiikki ei ole ongelmatonta, vaikka se luonteeltaan onkin teoreettisesti täsmällisempää. Vaikka onkin selvää, ettei kirjoitus ole vain koodattua puhuttua kieltä, sellainen näkemys, että kirjoitusta tulisi käsitellä vain kirjoitusmerkkien muodostamana äänteellisistä yhteyksistään vapaana kielenä, on varsin epälooginen. Vaikka arkikäsitelyssäkin toistuva ajatus aakkoskirjoituksen kirjaimista äänteiden symboleina on yksinkertaistava, se heijastaa varsin keskeistä tosiasiaa: edellä kuvatut esimerkit kirjoituksen funktioista, joilla ei ole äänteellistä vastinetta, ovat varsin marginaalisia siihen nähden, että suurin osa kirjoituksen ja kirjoitusmerkkien funktioista liittyvät tiiviisti, joskaan eivät yksiselitteisesti ja yksinkertaisesti, äänteelliseen kieleen.

Vaikka kirjoitukseen tuleekin suhtautua kielenä, eivät kirjoitettu ja puhuttu kieli ole kaikessa mielessä rinnastettavissa toisiinsa. Kirjoitusjärjestelmän syntyä ja muutosta hallitsevat erilaiset kulttuuriset ja psykologiset tekijät kuin ne, jotka muokkaavat äännejärjestelmää. Esimerkiksi turkin kielessä toteutettiin oikeinkirjoitusuudistus, jossa arabialaiseen kirjoitukseen pohjaava abjad-kirjoitusjärjestelmä korvattiin yhdellä kertaa aakkoskirjoituksella (ks. esim. Comrie 1996, 682–684). Vastaavankaltaiset onnistuneet tietoiset yritykset vaikuttaa tietyn kielen äännejärjestelmään ovat harvinaisia ja järjestelmän kannalta merkitykseltään paljon pienimuotoisempia. Jossain määrin voidaan tästä kuitenkin pitää esimerkkinä [d]:n vakiintumista suomen yleispuhekieleen /t/:n heikkoasteisen vastineen äännearvona, vaikka tämä kehitys oli lopulta varsin hidas (Lehikoinen 1994, 111). Lisäksi kirjoituksen ja puhutun kielen tuottamisessa on kyse täysin erilaisista psykologisista prosesseista, kuten Manfred Kohrt (1986, 93) toteaa:

”...[E]i tule unohtaa, että jokainen kielen kirjoitettu edustuma on tulosta ihmisen (enemmän tai vähemmän) tietoisesta toiminnasta. Tämä tosiseikka ei ole merkityksellinen ainoastaan, kun on kyse kielen korkeammista tasoista, vaan erityisesti silloin, kun käsitellään puhutun ja kirjoitetun kielen pienimpien osasten välistä suhdetta. Kirjoitus edellyttää aina jonkinlaista tietoisuutta (mikä ei ole välttämätöntä puhutun kielen osalta).”

Kirjoitettu ja puhuttu kieli ovat luonteeltaan perustavanlaatuisesti erilaisia. Voidaan myös varmasti sanoa, että puhuttu kieli edelsi historiallisesti kirjoitettua. Kirjoitus edustaa kielimuotoa, joka voi toki poiketa puhekielestä paljonkin, kuten monesti on kirjoitetun ja puhutun kielen eroja tutkittaessa todettu (kielihistorian osalta ks. esim. Rissanen 1984, 21–24). Kirjakielen ja puhekielen välisiä eroja koskeva keskustelu ei ole kuitenkaan merkityksellistä nyt käsillä olevien kysymysten osalta, sillä grafemiikan kannalta kirjoitettua kieltä ovat myös kaikkein vapaimmat ja puhekielenomaisimmat tekstityypit, kuten sähköposti- ja tekstiviestikielet, tai toisaalta osaksi puhuttua kieltä lasketaan yhtä hyvin myös kaikkein kirjallisimmat puhetilanteet, kuten esimerkiksi vuotuinen joulurauhanjulistus Turussa.

Grafeemisen tutkimuksen osalta on ensiarvoisen tärkeää tunnustaa, ettei kirjoitettua ja puhuttua kieltä ole aina mahdollista tarkastella äänteellisen kielen tutkimuksen työkaluilla. Jos palataan aiemmin esitettyihin kirjoituksen funktioihin, joilla ei ole olemassa vastinetta puhutussa kielessä, on selvää, että näiden ilmiöiden kuvaamiseksi eivät riitä se käsitteistö ja ne metodit, joita perinteinen kielentutkimus fonologia – morfologia – syntaksi -jaotteluineen hyödyntää. Miten tulisi kuvata esimerkiksi ison ja pienen kirjaimen vaihtelua fonologisessa mielessä?

Tässä mielessä hieman ongelmallisesti Althaus (1980, 142) jatkaa edellä esitettyä grafemiikan määritelmäänsä kuvaamalla grafemiikkaa kirjoitetun kielen fonemiikkana (fonologiana)⁶. Tämä samastaminen heijastuu keskeisesti suuressa osassa siitä, mitä grafemiikasta on kirjoitettu ja usein se hyväksytään ilman suurempia problematisointeja. Tällainen lähtökohta on kuitenkin väärin ymmärrettyinä ongelmallinen heijastuen esimerkiksi epäonnistuneina grafeemin, kirjoituksen pienimmän distinktiivisen elementin määritelmänä (ks. 1.2.3 Grafeemi).

Grafemiikan tehtäväksi muodostuu kirjoitetun kielen tutkiminen sen erityispiirteet huomioiden. Aiempana on esitetty muutamia niistä vaikeuksista, jotka juontuvat kirjoituksen typistämisestä puhetta symboloivaksi merkkijärjestelmäksi, mutta toisaalta myös kirjoituksen käsittelystä väärin, äänteellisten kielten tutkimuksen käyttämien metodien avulla. Kirjoituksen ja fonologian, morfologian ja syntaksin avulla

⁶ Althaus käyttää termiä fonemiikka fonologian merkityksessä. Veith (1980, 129) kirjoittaa artikkelissaan *Phonemik* samassa hakuteoksessa, jossa myös Althausin artikkeli on julkaistu: "Die dadurch hervorgerufene Unschärfe der Termini *Phonemik* und *Phonematik* kann durch den Terminus *Phonologie* vermieden werden."

analysoitavissa olevan kielen välinen suhde on ongelmallinen, ja grafemiikan tehtävä on juuri tuon suhteen tutkiminen.

1.2.1.2 Grafemiikka terminä

Koska grafemiikan tutkimus liittyy varsin kiinteästi muihin kielentutkimuksen osalualueisiin, ei pelkästään grafemiikkaa käsittelevää kirjallisuutta ole julkaistu suomeksi kovin laajasti. Tämän takia on syytä lyhyesti perustella termin valintaa suomenkielisessä kontekstissa.

Kirjoitusjärjestelmää koskeva tutkimus ei ole terminologialtaan kovin yhtenäistä muissakaan tutkimustraditioissa. Termi grafemiikka (engl. *graphemics*, saks. *Graphemik*) on johdettu termistä grafeemi foneemi – fonemiikka -mallin mukaisesti. Ehkä laajimmin termiä käytetään saksankielisessä tutkimustraditiossa (ks. esim. Augst [toim.] 1986).

Kirjoitusjärjestelmän tutkimukseen viitataan myös lukuisilla muilla käsitteillä. Saksalaisessa traditiossa on vaihtoehtoinen termi *Graphematik*, jonka käyttö on täysin yhteneväinen termin *Graphemik* kanssa. (ks. esim. emt.) Englannissa käytetään täysin samassa merkityksessä termiä *graphology* (sic, ks. alaviite 2) (Crystal 2003, s.v. *Graphology*). C. F. Hocket on ehdottanut puolestaan termiä *graphonomy* (McLaughlin 1963, 20). Lisäksi useassa kielessä termiä ortografia käytetään silloin tällöin myös kirjoitusjärjestelmän tutkimuksen merkityksessä (ks. esim. Augst [toim.] 1986).

Jos kirjoitusjärjestelmän tutkimus halutaan nähdä kiinteästi osana kielitieteen vakiintunutta jaottelua (fonologia – morfologia – syntaksi jne.), olisi kenties syytä vakiinnuttaa termi grafologia myös tässä merkityksessä suomenkieliseen tieteelliseen traditioon. Toisaalta, kuten edellä on osoitettu, ei grafemiikkaa ole välttämättä syytä nähdä kielitieteen perinteisen jaottelun laajentumana, vaan pikemmin siitä hieman erillään. Tästäkin syystä on tarpeetonta kamppailla väärinkäsityksille alttiin termin puolesta, vaikka grafemiikka käsitteenä on muotopuoli suhteessa termeihin fonologia ja morfologia.

Termin grafemiikka käyttö suomenkielisessä kontekstissa on perusteltua, koska se on lyhyin ja yksiselitteisin edellä mainituista mahdollisista käännösesikuvista. Omakielinen vastine olisi toki mahdollista luoda esimerkiksi äänne- ja muoto-oppi -tyyppisellä

yhdyssanalla. Kuviteltavissa olevista yhdistelmistä päädyttäisiin kuitenkin epätydyttäviin ratkaisuihin, kuten "kirjoitusoppiin" tai "kirjoitusjärjestelmäoppiin".

1.2.2 Kirjoitusjärjestelmä ja grafotaksi

Kirjoitusjärjestelmä eli ortografia on tietyn kirjoitetun kielen grafeemisten sääntöjen kokoelma. Tässä työssä termejä kirjoitusjärjestelmä tai ortografia lähestytään deskription mielessä, vaikka ortografian käsite yleensä samastetaan oikeinkirjoitukseen kirjoitusnormin preskription hengessä. Kirjoitusjärjestelmän kuvaus täydellisesti on usein vaikeaa. Vaikka useiden kielten kirjoitusjärjestelmät on normitettu, myös kirjoitus on altis muutokselle ja variaatiolle. Keskeinen täydellistä ortografian kuvausta häiritsevä elementti on vieraskielisten tai vierasperäisten sanojen kirjoitustavat, jotka voivat normitetuissakin ortografioissa varioida runsaasti.

Kirjoitusjärjestelmä sisältää tiedon kirjoitusmerkkien kielellisistä funktioista. Tämä tarkoittaa sitä, että vaikka kirjoituksen ja äänteiden suhteet ovat usein keskeisimmät, kirjoitusjärjestelmä voi myös kuvata monen muun kielen tason ilmiöitä, samoin kuin kirjoituksen määrittelyiden osalta todetaan kohdassa 1.2.1.1.

Vaikka suomeksi ortografia ja kirjoitusjärjestelmä ymmärretäänkin samaatarkoittavina, englanninkielisiä termejä *writing system* ja *orthography* voidaan käyttää myös hieman erilaisissa merkityksissä. Esimerkiksi John Mountfordin (1996) mukaan *writing system* on yläkäsite, jonka yksi edustaja on *orthography*, yhteisön tyypillinen kirjoitusjärjestelmä. Termin *orthography* kanssa rinnakkainen käsite on esimerkiksi *technography*, joka tarkoittaa jotain tiettyä alaa varten luotua kirjoitusjärjestelmää esimerkkinä kansainvälinen foneettinen aakkosto.

Kirjoitusjärjestelmien tutkimuksen eräs keskeinen alue on typologia. Kirjoitusjärjestelmien typologian uranuurtaja I. J. Gelb hahmotteli kolmiosaisen makrotason jaottelun sana-, tavu- ja aakkoskirjoitukseen. Tätä jakoa on myöhemmin laajennettu ja tarkennettu esimerkiksi käsitteillä abjad ja abugida, jotka viittaavat ensimmäinen konsonanttikirjoitukseen ja toinen kirjoitukseen, jossa järjestelmän ytimen muodostavat konsonanttimerkit siten, että vokaalit ilmaistaan muuntelemalla konsonantteja. Aakkoskirjoitusta on lähestytty myös omilla jaotteluillaan esimerkiksi foneettisiin, morfofoneemisiin tai fonemaattisiin ja historiallisiin ortografioihin. (Daniels 1996, 8–9.) Tällaisen jatkumon foneettisessa päässä voi nähdä

esimerkiksi foneettisen transkription ja historiallistraditionaalisessa ääripäässä taas esimerkiksi englannin ortografian.

Termiä grafotaksi ei käytetä tässä työssä puhtaasti fonotaksin rinnakkaiskäsitteenä kirjoituksen osalta. Grafotaksi ymmärretään toki sääntöjoukkona, joka säätelee grafeemien keskinäistä jakautumista, kuten fonotaksikin foneemien osalta. Grafotaksi toimii kuitenkin laajemmin ikään kuin kirjoitusjärjestelmän peilikuvana, joka koostuu grafeemien jakaumaa määrittävistä säännöistä, mutta toisin kuin kirjoitusjärjestelmä, grafotaksi ei sisällä tietoa kirjoituksen kieliopillisista tai historiallisista funktioista. Kreikan ortografia sisältää sääntöjä, jotka liittyvät ainoastaan kreikan kielioppiin. Tällaisen ilmiön heijastuma makedonialaisessa ortografiassa on kreikan ortografista vaikutusta, jos sitä säätelee samankaltainen kieliopillinen sääntö makedonialaisessa ortografiassa. Jos puolestaan kreikan ortografian sääntöä ei voi nähdä samalla tavalla makedonian kielioppiin liittyvänä, on kyseessä grafotaktinen vaikutus.

1.2.3 Grafeemi

Grafemiikan tutkimuksen lähtökäsite on grafeemi, jonka määrittely kuvaa keskeisesti käyttäjänsä teorianmuodostusta. Termi grafeemi on johdettu käsitteestä foneemi, ja yksi sen ensimmäisistä käyttäjistä termin luoneen Badouin de Courtenayn jälkeen oli suomalainen kielitieteilijä Aarni Penttilä. Termin varhainen käyttö kuitenkin osoittaa, että grafeemin käsite oli tiukasti kytköksissä käyttäjiensä "esiprahalaisiin" näkemyksiin siitä, mikä on foneemi, ja näin ollen näiden teosten relevanssi on vähäinen nykypäivän tutkimuksen kannalta. (Kohrt 1986, 82.)

Althaus (1980, 145) esittelee kolme pääasiallista modernia lähestymistapaa aakkosmerkistöjen grafeemin määrittelemiseksi. Vaikka tämä jaottelu on karkea eikä anna täysin oikeaa kuvaa kaikista teoreettisista lähtökohdista, jotka esiintyvät näitä määrittelyjä käyttävissä tutkimuksissa, keskeisin kysymys kaikissa näissä teoretisoinneissa on kuitenkin grafeemin suhde äännejärjestelmään.

1. Grafeemi on graafien⁷ luokka, joka määrittyy jakaumaltaan kielen osasten kannalta distinktiiviseksi graafiseksi yksiköksi. Grafeemianalyysi on suoritettava ainoastaan merkkijoukon perusteella ottamatta huomioon foneettisia ja fonologisia paralleleleja. Tällöin grafeemi ilmenee ainoastaan graafisen jakauman ja tilastollisen merkitsevyyden

⁷ Althaus käyttää termiä graafi glyyfin merkityksessä. Ks. glyyfin määritelmä jäljempänä.

kautta, ei foneemikomponentin. (Althaus on johtanut tämän kirjoituslähtöisen määrittelyn Ilpo Tapani Piiraisen (1968) tutkimuksesta.)

2. Grafeemi on kirjoituksen pienin distinktiivinen yksikkö, joka edustaa foneemia (tai foneemisekvenssiä). Myös sellaiset kirjainyhdistelmät, jotka edustavat yhtä foneemia analysoituvat grafeemeiksi. (Tällainen foneemilähtöinen näkemys löytyy Wolfgang Fleischerin (1965) kielihistoriallisesta tutkimuksesta.)

3. Grafeemit ovat kirjoitusmerkkien joukkoja, jotka ovat oppositiossa suhteessa toisiin kirjoitusmerkkeihin, kirjoitusmerkkien joukkoihin tai nolla-asemaan. Semanttisesti distinktiivinen pienin yksikkö voi edustaa täten joko grafeemia tai grafeemisekvenssiä. Jos yksi graafinen yksikkö edustaa yhtä foneemia, vertailun ja abstraktion tasolla tätä yksikköä kutsutaan grafoneemiksi. (Tämä näkemys edustaa John McLaughlinin (1963) muotoilemaa grafoneemiteoriaa.)

Ensimmäinen lähestymistapa pyrkii näkemään grafeemin äänneyhteyksistään irrallisena merkinä, joka on erotettavissa tekstimassasta jakaumansa ja tilastollisen merkitsevyytensä kautta, vaikka tuollaisen analyysin tarkempaa toteuttamista ei lyhyessä tiivistyksessä kuvatakaan. Arkiymmärryksen kautta tällaisen ajatuksen voisi esittää siten, että grafeemin määritelmän on saatava eroteltua aakkoskirjoituksen aakkoset kunkin omaksi grafeemikseen.

Piiraisen (1968) tutkimuksessa ei kuitenkaan aivan täysin pysytä edellämainituissa lähtökohdissa. Piirainen (emt, 20) toteaa, että grafeemisen analyysin esianalyttisessä vaiheessa voidaan erottaa, tulisiko sekvenssi <ch> tulkita kahdeksi funktionaalisesti itsenäiseksi yksiköksi, vai funktionaalisesti yhdeksi yksiköksi, eli grafeemiksi⁸. On mahdotonta sanoa, onko olemassa jokin tietty tilastollinen ja pelkästään tekstilähtöinen tapa, jolla <ch> -sekvenssin voi analysoida funktionaalisesti erottamattomaksi yksiköksi tai kahdeksi erilliseksi grafeemiksi. Todennäköistä on kuitenkin, että Piirainen funktiolla viittaa juuri äänteellisiin funktioihin huolimatta siitä, että hän määritelmällisesti pyrkiikin tätä yhteyttä välttämään.

Toinen Althausin esittelemä grafeemin määritelmä on taas foneemilähtöinen. Tällaisen määrittelyn ongelmat ovat sen verran suuret, että ne vaarantavat koko grafeemin käsitteen käyttökelpoisuuden. Jos ajatellaan, että myös glyyfien yhdistelmät on

⁸ On epäselvää, tarkoittaako Piirainen tällä koko ortografian läpi ulottuvaa grafeemista sääntöä, vai esimerkiksi *Dachs* [daks] 'pesukarhu' – *Dachs* [daxs] 'katto.GEN' -tyyppistä tilannetta.

analysoitavissa grafeemeiksi, jos ne edustavat yhtä foneemia, on meidän saman logiikan mukaisesti analysoitava ranskan sanan *monsieur* sekvenssi <on> niin ikään yhdeksi grafeemiksi, koska se edustaa kontekstissaan foneemia /ə/. Tässä tapauksessa tullaan lopputulokseen, jossa sekvenssi <on> edustaa ranskassa ainakin kahta grafeemia. Toinen vastaa foneemia /ə/ ja toinen foneemia /ɔ̃/, kuten pronomiinissa *on*. Tulisiko kääntäen taas ajatella, että nykykreikan kirjaimet *ι*, *η* ja *υ* kirjainsekvenssit *ει* ja *οι* ovat yksi ja sama grafeemi? Jos ajatellaan grafeemia grafeemisen tutkimuksen lähtökäsitteenä, tuntuu varsin oudolta, että grafeemin käsitteeseen pitää mahduttaa se, mikä oikeastaan on koko grafeemisen analyysin lopputulos.

Kolmas, McLaughlinin lähestymistapa, ei oikeastaan edes pyri määrittelemään sitä, mikä on grafeemi. Tämä määritelmä ei juuri täsmenny McLaughlinin (1963) tutkimuksessa, johon Althausin määritelmä perustuu. McLaughlin (emt., 29) muotoilee grafeemin käsitteen allografin avulla:

”...[K]äsitettä allografi käytetään samanlaisten merkkien, muunnosten tai piirteiden joukosta, jotka luokitellaan yhteen väliaikaisesti tai pysyvästi grafeemisessa analyysissä. Yksittäistä allografin edustumaa nimitetään allografiesiintymäksi. Allografien joukkoa, jonka jakauma on ei-kontrastiivinen, kutsutaan allografiseksi joukoksi riippumatta merkkien graafisesta samankaltaisuudesta tai sen puutteesta. Allografia tai allografista joukkoa, joka on merkittävästi distinktiivinen suhteessa kaikkiin muihin allografeihin, allografisiin joukkoihin tai nolla-asemaan, kutsutaan grafeemiksi. Merkittävällä distinktiolla tarkoitetaan sitä, että jos allografi tai allografinen joukko korvataan toisella merkityksellisessä allografien sekvenssissä, sekvenssin merkitys muuttuu.”

Siinä missä Piirainen puhuu grafeemien funktioista, McLaughlin käyttää semanttisen tai merkittävän distinktion käsitettä siten, ettei semanttisuus tai merkittävyys voi olla viittaamatta mihinkään muuhun kuin grafeemin äänteellisiin funktioihin, vaikka myös McLaughlin välttää Piiraisen tavoin mainitsemasta tätä yhteyttä. Vaikka McLaughlinin grafeemin määrittely onkin ympäripyöreä, hänen tutkimuksensa ansio liittyy kunnianhimoiseen pyrkimykseen kehittää grafemiikan tutkimuksen terminologiaa. Väljän grafeemimääritelmän ymmärtää, koska McLaughlin käyttää sellaisia termejä kuten grafoneemi, joka merkitsee yhtä foneemia vastaavaa grafeemia.

Nyt lyhyesti esitetyt grafeemin määrittelyn keskeisimmät ongelmat pakottavat tekemään sen johtopäätöksen, että kovin abstraktiin ja kunnianhimoiseen, mutta samaan aikaan toimivaan grafeemin määritelmään tuntuu olevan erittäin vaikea päästä. Foneemin ja grafeemin samastava lähestymistapa on syytä hylätä, jos halutaan käyttää termiä grafeemi myös varsinaisen grafeemisen analyysin välineenä, ei pelkästään analyysin tuloksen ilmaisijana. McLaughlinin ratkaisu puolestaan tuntuu tiedostavan grafeemin määrittelyn ongelmat ja tyytyykin segmentoimaan koko käsitteen käyttökelpoisiin palasiin. Tällainen terminologinen dekonstruktio ei kuitenkaan tunnu kaikin puolin toivottavalta, eikä etenäkään kovin lukijaystävälliseltä ratkaisulta. Piiraisen esittämää idealistista ajatusta täysin tekstilähtöisestä tavasta erottaa kirjoituksen pienimmät distinktiiviset yksiköt on sen sijaan syytä hieman pohtia.

Jos halutaan määritellä grafeemi arkikäsitystä mukaillen aakkoskirjoituksen aakkosmerkiksi ja tämä tulisi tehdä pelkästään tekstuaalisesti, on vielä melko uskottava ajatus, että aakkoskirjoituksen glyyfit olisi mahdollista tilastollisen jakauman analyysin perusteella erotella toisistaan. Kenties myös välimerkit voitaisiin erottaa aakkosmerkeistä. Näin eroteltuja glyyfejä voisi tekstilähtöisesti verrata toisiinsa ja todeta, edustuuko jokin merkki ainoastaan rajatussa kontekstissa, jolloin saattaisi olla kyseessä allografia. Jo tähän asti esitetty on kuitenkin melkoista toiveajattelua.

Lisäksi herää kysymys, miten tulisi kohdella esimerkiksi suomen kirjainpareja *a – ä* ja *o – ö*. Onko diakriittinen kaksoispiste grafeemi, vai ovatko *a*, *ä*, *o* ja *ö* kaikki omia grafeemejaan? Jos verrataan tätä ilmiötä esimerkiksi kreikan polytoonisen oikeinkirjoituksen sanapainoa ilmaiseviin aksenttimerkkeihin, ilmiöt muistuttavat toisiaan graafisessa mielessä varsin paljon. Samoin kuin suomen kaksi pistettä, kreikan akuutti, gravis ja sirkumfleksi voivat esiintyä useamman, mutta eivät kaikkien merkkien päällä. Intuitiivisesti tuntuu kuitenkin järjettömältä kohdella jokaista eri aksentilla varustettua kreikan vokaalia omana grafeeminaan. Tuntuu siis selvältä, että myös täysin tekstilähtöinen lähestymistapa on tuomittu epäonnistumaan.

Kohrt (1986, 86) päätyy grafeemin käsitteen historiaa kriittisesti luotaavassa artikkelissaan pessimistiseen tulkintaan grafemiikan teorian tulevaisuudesta:

”Emme tarvitse tulevaisuudessa virheellisiä tiivistyksiä huonosti muotoilluista säännöistä, joiden on tarkoitus pitää paikkansa grafeemisen ja foneemisen tason välillä, tai sääntöjen tiivistyksiä, joille annetaan kyseenalaisia grafemaattisia

selityksiä. Sen sijaan tarvitaan pikemmin huolellisia tutkimuksia siitä, kuinka puhuttu ja kirjoitettu kieli yhdistyvät yksittäisten kielten ortografioissa. Lähtökohtaisesti tällaisen pyrkimyksen tulisi ottaa huomioon, että pienimmät osat molemmilla puolilla määrittyvät omissa konteksteissaan, ja tällaisen kontekstuaalisen riippuvuussuhteen takia emme voi olettaa olevan olemassa yksinkertaisia, kaksisuuntaisia "vastaavuuksia" kirjoitetun ja puhutun kielen tasojen välillä.”

Kohrtnin ajatusten taustalla voi nähdä tietoisuuden kirjoituksen ja puheen lähtökohtaisesta erilaisuudesta, joka tekee grafeemin määrittelyn mahdottomaksi samanlaisella tarkkuudella kuin foneemin äänteellisessä kielessä. Kohrtnin hengessä tässäkin pro gradu -tutkielmassa tunnustetaan laajoihin yleistyksiin tähtäävien grafeemin määrittelyjen ongelmat ja termiä grafeemi käytetään eräänlaisena grafeemisena työkäsitteenä, joka ei ole välttämättä hyödynnettävissä toisten tekstien, puhumattakaan toisentyyppisten kirjoitusjärjestelmien analyysissä. Lisäksi on tunnustettava, että grafeemin määrittely tämän työn puitteissa ei ole mahdollista ilman vertailevaa ja historiallista tietoa nyt tutkittavaan käsikirjoitukseen liittyvistä kirjoitusjärjestelmistä (ks. 1.2.4.).

1.2.4 Grafeemiikan teoria ja Konikovan evankeliumi

Nyt esitettävissä grafeemisten termien määrittelyissä otetaan lähtökohdaksi kreikan ortografia. Osa määrittelyistä muuttuisi, jos lähtökohtana olisi Konikovan evankeliumin makedoniankielinen osa, mutta koska juuri se on tutkimuksen kohteena, ei tällaista problematiikkaa ole syytä upottaa analyysin työkaluiksi.

Grafeemi käsitetään tässä työssä kirjoituksen pienimmäksi merkityksen suhteen distinktiiviseksi eli merkitystä erottelevaksi yksiköksi. Grafeemi voi kattaa joukon glyyfejä, kirjoituksen pienimpiä yksiköitä, joiden asemaa kirjoitusjärjestelmässä ei ole määritelty. Useamman grafeemin sekvenssi voi olla joskus vain yksi glyyfi, jos yhteen kirjoitetut merkit eivät ole segmentoitavissa visuaalisesti. Glyyfit ovat allografisessa vaihtelussa keskenään ja näin ollen edustavat samaa grafeemia, jos ne asettuvat täydennysjakaumaan⁹ tai vaihtelevat vapaasti keskenään.

⁹ Tarkemmin, ks. seuraava osio.

Kirjoituksen pienin distinktiivinen yksikkö, grafeemi, määritty näin ollen pääsääntöisesti kreikkalaisen aakkoston kirjainmerkiksi. Käsikirjoituksen glyyfit on melko helppo erottaa toisistaan, sillä niitä erottaa usein väli tai katkos kirjoitusviivassa. Lisäksi ne toistuvat varsin samannäköisinä riippumatta kontekstistaan. Grafeemi on kuitenkin myös Konikovan evankeliumissa luonteeltaan abstraktio, sillä yksi grafeemi voi sisältää useita allografeja. Toistensa allografeiksi katsotaan muun muassa kreikan glyyfit sigma σ ja loppusigma ς , jotka ovat osa grafeemia $\langle\sigma\rangle$. Tämä määrittely juontuu kreikan kirjoitusjärjestelmästä, jossa loppusigma esiintyy ainoastaan sananloppuisena, muissa asemissa käytetään tavallista sigmaa.

Myös isoja ja pieniä kirjaimia pidetään toistensa allografeina, huolimatta siitä kritiikistä, jota tällaista tulkintaa vastaan on esitetty (ks. esim. Nuorluoto 1989, 40). Kuten glyyfiarin σ ja ς osalta, myös parin σ ja Σ osalta yhdistävänä funktiona voidaan pitää glyyfien äänteellistä ja historiallista funktiota ja erottavana taas ainoastaan tekstuaalista. On totta, että voidaan varsin helposti kuvitella tekstuaalinen minimipari, jossa pieni ja iso kirjain erottelevat esimerkiksi erisnimeä ja yleisnimeä toisistaan. Tämä distinktio on kuitenkin luonteeltaan toissijainen, muun muassa koska kreikkaa voidaan kirjoittaa myös pelkästään isoilla kirjaimilla, jolloin tämä ero häviää. Tällaisen tulkinnan takana ovat lähinnä käytännölliset syyt; jos allografiaan sovelletaan täydennysjakauma-vaatimusta kaikkien kirjoituksen funktioiden osalta, muuttuu allografian käsitteen käyttöala varsin suppeaksi grafeemisen tutkimuksen osalta.

Saman grafeemin allografeina ei tässä tutkielmassa pidetä esimerkiksi glyyfejä ι , η ja ν , vaikka niiden äänteellinen funktio nykykreikassa on sama ja ainoa erotteleva tekijä löytyy tekstuaalisista funktioista. Nämä glyyfit erotetaan omiksi grafeemeikseen, koska kreikan kirjoitusjärjestelmässä niillä on sanojen merkityksiä keskeisesti erotteleva funktio.

Konikovan evankeliumin makedonialaisessa osassa on muutamia grafemiikan käsitteistön kannalta hankalia ilmiöitä. Tässä työssä näistä ilmiöistä käytetään nimityksiä, joita on pyritty kenties välttämäänkin grafemiikan tutkimuksessa, koska ne eivät suoraan ilmaise edustamansa ilmiön suhdetta grafeemitasoon. Joitain äänteitä ilmaistaan säännönmukaisesti kahden grafeemin sekvenssillä, jossa sekvenssin molemmilla osasilla on myös omat riippumattomat funktionsa. Näitä sekvenssejä kutsutaan digrafeiksi. Käsikirjoituksessa käytetään jonkin verran kahden tai useamman grafeemin yhdistelmiä, joiden realisoitumat muodostavat yhden glyyfin, koska merkit

yhdistyvät tavalla, joka muuttaa yhden tai useamman merkin ulkoasua, eivätkä merkit ole näin ollen segmentoitavissa visuaalisesti. Näitä grafeemien yhdistelmiä kutsutaan ligatuuriksi. Myös digrafi voi realisoitua ligatuurina. Välimerkkejä, aksentti- ja muita diakriittisia merkkejä kutsutaan niiden tavanomaisilla nimityksillä, kuten esimerkiksi pilkku, *spiritus asper* ja sirkumfleksi.

Teoreettisessa mielessä Konikovan evankeliumin osalta tärkeä kysymys on myös, mikä on se kielimuoto, johon kirjoitusjärjestelmää verrataan. Tässä tutkielmassa suoritettavassa grafeemisessa analyysissä hyödynnetään murretutkimuksen tuottamaa tietoa, joka perustuu lähinnä puhutusta kielestä kerättyyn aineistoon. Kuitenkin jo käsikirjoituksen ensimmäisen sivun neljäs makedonialainen sana, *πέρβου*, herättää kysymyksen siitä, onko kyseessä kirkkoslaavin oikeinkirjoituksen vaikutus kirjoitusjärjestelmään. Murteenmukainen muoto olisi [pärvu], sillä foneemi /ã/ kirjoitetaan yleensä grafeemilla <α> eikä grafeemilla <ε>. On siis selvää, että käsikirjoituksen makedoniankielinen osa ei missään nimessä ole Ala-Vardarin murteen foneettinen tai fonemaattinen transkriptio, vaan kulttuurisesti ja kielellisesti monikerroksinen kirjallinen dokumentti.

1.3 Tutkimuksen eteneminen ja tutkimusmenetelmät

Konikovan evankeliumin makedonialaisen tekstin tutkiminen käynnistyi transkription tekemisellä käsikirjoituksen tekstistä. Tämä latinalaisille kirjaimille siirretty transkriptio, joka on julkaistu *The Konikovo Gospel* -teoksessa (Lindstedt & Wahlström 2008a), on grafeemisessa mielessä yksinkertaistettu eli kaikkea kirjoitusjärjestelmässä esiintyvää variaatiota ei ole pyritty säilyttämään. Konikovan evankeliumin makedonialaisen tekstin äänteellistä monitulkintaisuutta ei yritetty kuitenkaan normalisoida äännejärjestelmän kannalta, muun muassa soinnittomien ja soinnillisten affrikaattojen eroja ei transkriptioon rekonstruoitu, koska niitä ei myöskään kirjoitusjärjestelmässä eroteta.

Transkription pohjalta tein KWIC¹⁰-konkordanssin, joka on julkaistu internetissä¹¹. Alkuperäisen konkordanssin loin Laurence Anthonyn kehittämällä AntConc-ilmais-

¹⁰ Key Word In Context.

¹¹ <http://www.helsinki.fi/~jslindst/268/koni-kwic.xls>

ohjelmalla, jonka syötettä muokkasin Unix-käyttöjärjestelmässä siten, että lopullisessa taulukkolaskentaohjelman tiedostomuodossaan konkordanssi on järjestettävissä aakkostettuun ja käänteisesti aakkostettuun muotoon. Transkriboidun tekstin muuttaminen Unix-käyttöjärjestelmässä muokattavissa olevaan muotoon vaati useiden Unicode-merkistöstandardin merkkien korvaamista väliaikaisesti ASCII-merkistön merkeillä. Jälkikäteen liitin hakusanoihin myös käsikirjoituksen alkuperäisen sivunumeroinnin.

Mainittujen transkriptio- ja konkordanssiedostojen lisäksi hyödynsin grafemiikan analyysissä lukuisia Unix-käyttöjärjestelmässä toteutettuja hakuja ja frekvenssilistoja, joiden pohjana käytin tarkemmin translitteroituja osia alkuperäisestä tekstistä.

Aloitin grafeemisen analyysin vertaamalla käsikirjoitustekstiä Ala-Vardarin murteen foneemi-inventaariin. Oletusten tekeminen grafeemien ja äänneiden vastaavuuksista on ollut mahdollista, koska jo alustavan tarkastelun perusteella suurin osa grafeemien äännearvoista vastasi makedonialaisessa tekstissä samoja äänneitä kuin nykykreikassa, toisin sanoen makedoniankielisten sanojen tunnistaminen käsikirjoituksesta oli mahdollista ilman tarkempaa analyysia. Sanojen tunnistaminen mahdollisti todennäköisten murteellisten muotojen historiallisvertailevan rekonstruoinnin, joka tarjosi puolestaan aineiston grafemiikan tarkemmalle analyysille uusine hypoteeseineen grafeemisen ja foneemisen tason välisistä suhteista.

Koska monet grafemiikan ilmiöt aineistossa eivät liity yksinkertaisiin grafeemi – foneemi -vastaavuuksiin, laajempi kreikan kirjoitusjärjestelmään perehtyminen on ollut välttämätöntä. Tässä tehtävässä hyödynsin muun muassa Peter Mackridgen (1985) ja Hans Rugen (1984) nykykreikan kieliopeja. Kreikan aksentuaation historiaan tutustumiseksi välttämätön teos oli Philomen Probertin (2003) johdatus antiikin kreikan aksentuaatioon. Kreikan ligatuurien osalta erittäin kattavaksi katsaukseksi osoittautui William Wallacen (1923) artikkeli ”An index of Greek ligatures and contractions”.

2 Konikovan evankeliumin makedonialaisen tekstin kirjoitusjärjestelmä

Konikovan evankeliumin makedonialaisen tekstin grafeemisen analyysin lähtökohtana on oletus käsikirjoituksen edustaman kielimuodon äännejärjestelmästä, joka on kuvattu Juhani Nuorluodon (2008) sekä Maksim Karanfilovskin, Ljudmil Spasovin ja Borče Arsovin (2008) artikkeleissa. Tämän luvun perustehtävänä on kuvata makedonialaisen tekstin ortografia kaikkine grafeemisine ratkaisuineen. Kirjoitusjärjestelmän ratkaisut sekä niiden keskinäinen vaihtelu ja variaatio pyritään selittämään vertailemalla tekstissä käytettyjen grafeemien funktioita vastaavien merkkien funktioihin kreikan ja kirkkoslaavin ortografioissa. Tämän luvun jälkeen vielä avoimeksi jääviä grafeemien äänteellisiä funktioita käsitellään luvussa kolme.

Aluksi esitellään käsikirjoituksen laatijan, ensimmäisen käden, vokaalien ja tämän jälkeen konsonanttien kuvaamiseen käyttämät grafeemiset ratkaisut. Nämä makedonialaisessa tekstissä esiintyvät ratkaisut heijastavat useamman tyyppistä grafeemista variaatiota, jota pyritään luokittelemaan ja analysoimaan. Ligatuureja sekä väli- ja aksenttimerkkejä käsitellään omissa osioissaan kuten myös yhteen ja erikseen kirjoittamista. Lopuksi tarkastellaan lyhyesti Pavel Božigropskin eli käsikirjoituksen toisen käden grafeemisia ratkaisuja.

2.1 Ensimmäinen käsi

2.1.1 Vokaalit

/a/ Foneemia /a/ edustaa aina grafeemi <α>.

/ǣ/ Foneemia /ǣ/ edustaa aina grafeemi <α>. Kirjoittaja ei erottele foneemeja /a/ ja /ǣ/ grafeemisesti, esimerkkeinä sanat *pǣlni*¹² (πάλνη) (54)¹³ ja *kažite* (κάζιτε) (57). Alavardarin murteessa painoton /a/ tyypillisesti redusoituu (Markovik' 2005, 123). On

¹² Transkriboitaessa makedonialaista tekstiä latinalaiseen aakkostoon merkitään foneemi /ǣ/ niihin kohtiin, joissa se vertailevan ja historiallisen tiedon perusteella olisi. Muut vokaaliarvot noudattavat käsikirjoituksen tekstiä. Myös homografiset affrikaatat erotetaan toisistaan. Sanapainoa ei ilmaista, ellei se ole erityisesti tarpeen.

¹³ Suluissa oleva numero esimerkkien jälkeen viittaa käsikirjoituksen alkuperäiseen sivunumerointiin. Käsikirjoituksen faksimileissa (Lindstedt, Spasov & Nuorluoto 2008, I–LXXXII) numerointi on lisätty jokaisen sivun ylälaitaan.

mahdollista, että redusoituneen vokaalin äännearvo on [ǣ], mutta tämän reduktion tutkiminen on kuitenkin erittäin hankalaa, sillä kirjoittaja käyttää grafeemia <α> lähes kaikissa niissä tapauksissa, joissa foneemia /ǣ/ voitaisiin odottaa¹⁴. Myös kirkkoslaavin grafeemia pikku *jus* <Α> käytetään käsikirjoituksessa marginaalisesti. Grafeemi esiintyy ainoastaan isoilla kirjaimilla kirjoitetuissa otsikoissa sanassa *nedél'a* (NEΔΕΛΑ). Grafeemi <Α> saattaa edustaa äännearvoa [ǣ], koska grafeemi on painottomassa tavussa. Lisäksi sanassa 'ensin.ADV', joka kirjoitetaan *ούτ πέρβου* (1), grafeemi <ε> edustaa todennäköisesti foneemia /ǣ/, jolloin sana ääntyisi todennäköisimmin *utpǣrvu*. Tämän sanan kirjoittaminen grafeemilla <ε> johtuu mahdollisesti kirkkoslaavin vaikutuksesta.

/e/ Foneemi /e/ kirjoitetaan joko grafeemilla <ε> tai digrifilla <αι>. Grafeemi <ε> on näistä kahdesta kirjoitustavasta huomattavasti yleisempi. Näiden kahden kirjoitustavan vaihtelu ei tunnu olevan täysin sattumanvaraista, sillä esimerkiksi olla-verbin yksikön kolmas persoona, *e*, kirjoitetaan säännönmukaisesti *αι*, mutta kun verbi esiintyy kieltosanan *ne* jäljessä, kirjoitetaan se aina *ε*. Vaikuttaa siltä, että *ε* voi esiintyä itsenäisenä ainoastaan silloin, kun se ei saa aksenttia. Lisäksi joissain sanoissa <αι> -digrafi esiintyy säännönmukaisesti, kun sanan kreikkalainen esikuva kirjoitetaan tällä digrifilla. Esimerkkinä mak. *Γαλιλαία* (10) < kr. (εις την) *Γαλιλαίαν* (10).

/i/ Foneemia /i/ ilmaistaan grafeemeilla <η ι υ> sekä digrafeilla <ει ου>. Yleisin näistä kirjoitustavoista on <η>, mutta myös <ι> ja <ει> esiintyvät useasti grafeemin <υ> ja digrafin <ου> ollessa hieman marginaalisempia. Myöskään näiden kirjoitustapojen variaatio ei vaikuta satunnaiselta. Konjunktio *i* kirjoitetaan lähes aina grafeemilla <η>, lisäksi esimerkiksi sanat *Sin*, *Gospodin* ja *silā* kirjoitetaan säännönmukaisesti grafeemilla <υ>: *Σῶν*, *Γοσποδῶν* ja *σῶλα*. Jälkimmäinen ilmiö selittyy todennäköisesti sillä, että <υ> esiintyy myös sanojen kreikkalaisissa käännösvastineissa: *Υἱός*, *Κόριος* ja *δύναμις*¹⁵. Tekstissä on myös muita kirjoitustapoja, jotka eivät juuri varioi, esimerkiksi makedonian nähdä-verbin ja sen johdosten ensimmäinen tavu kirjoitetaan lähes aina *βει*-. Tämä selittyy todennäköisesti sillä, että kreikan verbin *βλέπω* 'nähdä' aoristin yksikön kolmannen persoonan muoto *εἶδε* muistuttaa makedonian käännösvastinetta *vide*. Nähdä-verbi esiintyy käsikirjoituksessa molemmilla kielillä yleisimmin juuri tässä aika- ja persoonamuodossa.

¹⁴ Tätä ilmiötä käsitellään tarkemmin kolmannen luvun kohdassa 3.1.

¹⁵ Jouko Lindstedt, henkilökohtainen tiedonanto.

Aivan yhtä yksiselitteisesti ei voida päätellä, miksi kirjoittaja käyttää niin ikään lähes poikkeuksetta digrafia <ει> /i:n kuvaamiseen palatoalveolaaristen konsonanttien jälkeen. Ilmiö liittyy todennäköisimmin palataalisia ja suhuäänteitä sekä foneemia /j/ merkitsevään niin kutsuttuun palataalikaareen, joka sijoittuu pääsääntöisesti juuri konsonanttia seuraavan vokaalin alapuolelle. Palataalikaari on historiallisesti todennäköisesti peräisin kaaresta, joka ilmaisee kreikan syniseesisistä eli jotän ääntymistä osana samaa tavua seuraavan vokaalin kanssa (Lindstedt 2008, 399). Konikovon evankeliumin makedonialaisessa tekstissä käytetään lisäksi kaaren sisällä pistettä, joka on todennäköisimmin kreikan *iota subscriptum* (emt., 399). Jos on kyse kirjoittajan halusta sijoittaa palataalikaari jotän alapuolelle, voi digrafia <ει> suosiminen selittyä sillä, että digraffilla <οι> on oma rajattu funktionsa (ks. seuraava kappale) ja että grafeemi <ι> on ollut liian kapea, jotta sen alle olisi voinut sijoittaa kaarta¹⁶. Toisaalta taas palataalikaari voi esiintyä käytännöllisesti katsoen minkä tahansa vokaaligrafeemin alla, eli kyse ei ole voinut ylipäättään olla kovin pakottavasta säännöstä.

Digrafia <οι> käytetään varsin harvoin makedonialaisessa tekstissä. Silloin kun se esiintyy, se on yleisimmin adjektiivin monikon päätteinä. Yleisin kreikan adjektiivien monikon nominatiivin päätte on juuri *-οι*. Mielenkiintoisesti edellä esitetty sääntö palatoalveolaarisen konsonantin seuraaman foneemin /i/ kirjoittamisesta digraffilla <ει> on ilmeisesti hallitsevampi kuin digrafia <οι> käyttäminen adjektiivin monikon päätteinä. Makedonialaisen tekstin kohdassa *Ἡ μύθος πρώτοι καί σα τζέιναι ναπουκόσνει· ἡ ναπουκόσνειτε πρώτοι* (45) 'Ja monet ensimmäiset tulevat viimeisiksi ja viimeiset ensimmäisiksi' esiintyvät adjektiivit saavat kreikkalaisessa alkutekstissä päätte *οι*. Makedonian adjektiivin *prǽvni* (πράβνοι) päätte *-i* kirjoitetaan *οι* kreikan mallin mukaan. Adjektiivin *napukošni* (ναπουκόσνει) päätte kirjoitetaan kuitenkin *ει*, koska sen alla on edeltävän foneemin /š/ palatoalveolaarisuutta osoittava palataalikaari.

/o/ Foneemi /o/ kirjoitetaan grafeemeilla <ο ω>, joista <ο> on yleisempi. Vaihtelu näiden kahden kirjoitustavan välillä tuntuu satunnaiselta lukuun ottamatta joitain nimiä, joissa lähestulkoon samalla tavalla kirjoitettava kreikan vastine on ilmiselvästi mallina kuten nimessä *Mojsea* (Μωυσέα) (3) < kr. (τοῦ) Μωυσέως (3). Lyhyissä, yksi- tai kaksitavuisissa sanoissa, jotka päättyvät foneemiin <ο>, esiintyy useammin grafeemi

¹⁶ Jouko Lindstedt, henkilökohtainen tiedonanto.

<ω>. Kuitenkin esimerkiksi kysymyspronomini *što* kirjoitetaan melko useasti myös muodossa *στό*.

/u/ Foneemi /u/ kirjoitetaan digrifilla <ou>. Pienillä kirjaimilla kirjoitettuna digrafi esiintyy lähes poikkeuksetta ligatuurina *ϣ*, jossa omikron ja ypsilon ovat päällekkäin. Jos grafeemit haluttaisiin määritellä pelkästään käsikirjoituksen lähtökohdista, voitaisiin *ϣ* kenties analysoida omaksi grafeemikseen, joka edustaa foneemia /u/. Isoilla kirjaimilla /u/ kirjoitetaan kuitenkin aina digrafin molemmat grafeemikomponentit erillään.

2.1.2 Konsonantit

/b/ Foneemi /b/ kirjoitetaan digrifilla <μπ>. Kuitenkin puhua-verbissä, *zburuva*, /b/ kirjoitetaan yli kolmessa neljänneksessä tapauksista pelkällä grafeemilla <π> (*ζπov-*). Kirjoittaja on kenties tavoitellut kreikassa yleistä progressiivista assimilaatiota, jolloin <μ>:n käyttäminen <π>:n edellä ei ole ollut tarpeen.

/c/ Affrikaatta /c/ kirjoitetaan grafeemisekvenssillä <τς>. Konikovon evankeliumissa affrikaatat /c/ ja /dz/ ovat homografisia, joskin jälkimmäinen, soinnillinen affrikaatta on myös varsin marginaalinen esiintyen vain noin kymmenen kertaa. Ei ole täysin selvää, miksi kirjoittaja käyttää juuri grafeemeja <τς> ilmaisemaan foneemia <c> etenkin, kun <τς> -sekvenssi ääntyy kreikassa soinnillisena. Selitys saattaa juontua kreikkalaista aakkostoa ei-kreikkalaisten kielten kirjoittamiseen käyttäneestä traditiosta, jossa juuri <τς> usein kuvaa soinnitonta affrikaattaa (Lindstedt 2008, 399).

/č/ Affrikaatta /č/ kirjoitetaan grafeemisekvenssillä <τς> ja sekvenssiä seuraavan vokaalin alla olevalla palataalikaarella, jonka sisällä on pisteeksi tyypistynyt *iota subscriptum*. Harvoin, mutta muun muassa sanan lopussa palataalikaari saattaa tulla myös modifioimaansa grafeemia edeltävän vokaaligrafeemin alle. Jos affrikaattaa seuraa /i/, jonka alle palataalikaari tulee, kirjoitetaan foneemi /i/ digrifilla <ει>. Affrikaatat /č/ ja /dž/ ovat homografisia, tosin jälkimmäinen esiintyy tekstissä ainoastaan muutamia kertoja.

/d/ Foneemi /d/ kirjoitetaan grafeemilla <δ>. Nykykreikassa grafeemi <δ> ääntyy soinnillisena dentaalifrikatiivina. Makedonialaisessa tekstissä <δ> edustaa kuitenkin alveolaariklusiilia, joten grafeemin käyttöä voidaan pitää eräänlaisena kreikan aakkoston normalisointipyrkimyksenä, jossa grafeemi saa uuden tehtävän. Malli <δ>:n käyttämiselle edustamaan foneemia /d/ tulee mahdollisesti kirkkoslaavin kyrillisestä

kirjoitusjärjestelmästä, jonka vaikutuksesta on käsikirjoituksen makedonialaisessa tekstissä muitakin merkkejä.

/dz/ Affrikaatan /c/ kanssa homografinen /dz/ kirjoitetaan grafeemisekvenssillä <τζ>.

/dž/ Affrikaatan /č/ kanssa homografinen /dž/ kirjoitetaan grafeemisekvenssillä <τџ> ja sekvenssiä seuraavan vokaalin alla olevalla palataalikaarella.

/f/ Foneemi /f/ kirjoitetaan grafeemilla <φ>. Ala-Vardarin murteessa kuten useissa muissakin slaavikielissä foneemin /v/ soinnillisuus katoaa ja se lankeaa yhteen foneemin /f/ kanssa sanaloppuisena. Tästä johtuen kirjoittaja kirjoittaa joskus poikkeuksellisesti /f/:n myös grafeemilla <β> kuten esimerkiksi sanassa veri, josta esiintyy kaksi varianttia: κράβ (2) – κρᾶφ (80). Tämä poikkeus fonemaattisesta ortografiasta on mahdollisesti kirkkoslaavin vaikutusta (Nuorluoto 2008, 273).

/g/ Foneemi /g/ kirjoitetaan grafeemilla <γ>. Kuten grafeemin <δ> käyttö, myös <γ>:n käyttö edustamaan soinnillista velaariklusiilia on merkki mahdollisesti kirkkoslaavin vaikutuksenalaisesta kreikan aakkosten normalisoinnista makedonialaisen tekstin tarpeisiin, sillä <γ> ääntyy nykykreikassa takavokaalin edellä soinnillisena velaarifrikatiivina ja etuvokaalin edellä soinnillisena palataalifrikatiivina.

/g'/ Foneemi /g'/ kirjoitetaan grafeemilla <γ> ja takavokaalin edellä grafeemilla <γ> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla. Takavokaaligrafeemiin liittyneen grafeemin <ι> käyttö on yksi osoitus kirkkoslaavin kyrillisen kirjoitusjärjestelmän vaikutuksesta Konikovan evankeliumissa. Esimerkkinä verbi *naog'aši* 'sijaita.IMP.F.YKS.2.-3.', joka kirjoitetaan *ναὼγ'ασει* (76). Koska etuvokaalien edellä foneemi /g'/ kirjoitetaan ilman palataalisuutta ilmaisevaa komponenttia, se on tässä asemassa homografinen foneemin /g/ kanssa.

/h/ Foneemi /h/ kirjoitetaan grafeemilla <χ>.

/j/ Foneemi /j/ kirjoitetaan jota-ligatuurilla tai palataalikaarella seuraavan vokaalin alla. Jos /j/ on välittömästi vokaalin jäljessä, merkitään se aina grafeemilla <ι> tai harvinaisissa tapauksissa grafeemilla <υ> sekä grafeemin päällä olevalla diareesiksella. Esimerkkeinä /j/:n kirjoitustavoista ovat persoonapronominin *jáze* 'minä' kaksi kirjoitustapaa *ἰᾶζε* ja *ἰᾶε*. Jotaa ja diareesista käytetään esimerkiksi verbissä *prikažuvaj* 'kertoa.IMP.YKS.2.', joka kirjoitetaan *πρικαζυβαῖ* (80).

/k/ Foneemi /k/ kirjoitetaan grafeemilla <κ>. /k/ on myös osa grafeemin <ξ> edustamaa foneemisekvenssiä /ks/. Grafeemi <ξ> esiintyy tekstissä ainoastaan kolme kertaa ja ainoastaan sanoissa, jotka ovat lähestulkoon samoja kuin kreikassa.

/k'/ Foneemi /k'/ kirjoitetaan grafeemilla <κ> ja takavokaalin edellä grafeemilla <κ> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla. Näin ollen /k'/ on homografinen /k/:n kanssa etuvokaalien edellä. Mahdollista on toisaalta myös, että /k/ : /k'/ -oppositio on käsikirjoituksen edustamassa murteessa neutraloitunut etuvokaalien edellä (ks. myös foneemi /l'/). Näistä kahdesta kirjoitustavasta ovat esimerkkeinä futuuripartikkeli *k'i* ja *kuk'a* 'talo', jotka kirjoitetaan *κεῖ* ja *κούκτα*.

/l/ Foneemi /l/ kirjoitetaan grafeemilla <λ>.

/l'/ Foneemi /l'/ kirjoitetaan grafeemilla <λ> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla. Foneemi /l'/ esiintyy kymmenen kertaa tekstissä kirjoitettuna myös <λ> ja sitä seuraavan vokaalin alla olevalla palataalikaarella. Foneemin /l'/ esiintymistä etuvokaalien edellä on vaikea tutkia, koska palataalisuutta ei käsikirjoituksessa ilmaista tällaisessa tapauksessa grafeemisesti. Toisin sanoen /l'/ olisi joka tapauksessa homografinen foneemin /l/ kanssa, ellei kyse ole foneemien opposition neutraloitumisesta tässä ympäristössä.

/m/ Foneemi /m/ kirjoitetaan grafeemilla <μ>.

/n/ Foneemi /n/ kirjoitetaan grafeemilla <ν>. Foneemin /n/ allofoni [ŋ] esiintyy todennäköisesti myös kirjoitettuna grafeemisekvenssillä <γγ> kuten sanassa *Εὐάγγελιε* 'evankeliumi', jossa sekvenssi <γγ> ääntyy [ŋg] (lisäksi ks. 2.1.3).

/n'/ Foneemi /n'/ kirjoitetaan grafeemilla <ν> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla. Jos /n'/ esiintyisi etuvokaalien edellä, olisi se todennäköisesti homografinen foneemin /n/ kanssa.

/p/ Foneemi /p/ kirjoitetaan grafeemilla <π>. /p/ on lisäksi osa grafeemin <ψ> edustamaa foneemisekvenssiä /ps/. <ψ> esiintyy käsikirjoituksessa ainoastaan kolmessa sanassa, joilla on lähes samoin kirjoitettava kreikkalainen vastine.

/r/ Foneemi /r/ kirjoitetaan grafeemilla <ρ>.

/s/ Foneemi /s/ kirjoitetaan grafeemilla <σ>. Sananloppuinen <σ> edustuu allografina ς, kuten kreikan kirjoitusjärjestelmässään. Tällä niin kutsutulla loppusigmalla on kuitenkin myös toinen funktio käsikirjoituksen makedonialaisessa tekstissä. Kirjoittaja

käyttää loppusigmaa myös morfeemirajoilla prefikseissä, jotka päättyvät foneemiin /s/ tai /z/ riippuen siitä, onko seuraava konsonantti soinnillinen vai soinniton. Näitä prefiksejä ovat *raz-* ja *iz-*. Loppusigman käyttö näissä prefikseissä vaihtelee lähinnä grafeemin <ζ> kanssa. Tällaista ortografista ratkaisua voi pitää morfofoneemisena, koska prefiksin lopun morfofoneemilla on yksi kirjoitustapa huolimatta sen kontekstiriippuvaisesta foneemisesta edustumasta¹⁷.

/š/ Foneemi /š/ kirjoitetaan grafeemilla <σ> ja palataalikaarella seuraavan vokaalin alla, silloin kun seuraava vokaali on etinen. Jos sana loppuu foneemiin /š/, kirjoitetaan palataalikaari edeltävän vokaalin alle. Takavokaalia ennen /š/ kirjoitetaan grafeemilla <σ> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla. Näistä säännöistä poiketaan lähinnä niin, että palataalikaari saattaa sijoittua joissain tapauksissa myös takavokaalin alle silloinkin, kun kyseessä ei ole sanaloppuinen /š/.

/t/ Foneemi /t/ kirjoitetaan grafeemilla <τ>. Grafeemilla <τ> on myös pitkävartinen allografi, jota kirjoittaja käyttää ainoastaan korjatessaan omaa tekstiään. Tällainen korjaus löytyy sanasta *ζέμιλατα* käsikirjoituksen sivulla 56.

/v/ Foneemi /v/ kirjoitetaan grafeemilla <β>. /v/ on osa myös sekvenssejä <αυ> ja <ευ>, jotka edustavat foneemisekvenssejä /av/ ja /ev/.

/z/ Foneemi /z/ kirjoitetaan grafeemilla <ζ>. Kuitenkin tietyissä prefikseissä /z/ saatetaan kirjoittaa loppusigmalla ζ, kuten sanassa *izbriša: ήζμπριστά* (vrt. foneemi /s/).

/ž/ Foneemi /ž/ kirjoitetaan grafeemilla <ζ> ja palataalikaarella seuraavan vokaalin alla, silloin kun seuraava vokaali on etinen. Takavokaalia ennen /ž/ kirjoitetaan grafeemilla <ζ> ja sitä seuraavalla jota-ligatuurilla.

¹⁷ Samankaltainen morfofoneeminen ortografinen ilmiö on englannin monikon päätteen kirjoittaminen aina grafeemilla <s>, vaikka se voikin realisoitua joko foneemina /s/ tai /z/. Konikovan loppusigman käytön erottaa tästä kuitenkin se, että morfofoneemia symboloi jos ei oma, niin ainakin jakaumaltaan poikkeava grafeemi.

2.1.3 Variaatiosta ja grafeemitason ongelmista

Käsikirjoituksen kirjoitusjärjestelmässä esiintyvää variaatiota on karkeasti jaoteltuna kolmenlaista: (1) kirjoitusvirheitä, jolloin selvästi tunnistettavasta sanasta puuttuu esimerkiksi grafeemi tai tarke, (2) variaatiota, joka selittyy kreikan ortografian, grafotaksin tai kreikkalaisen käännösvastineen vaikutuksella ja (3) selittämätöntä, ainakin näennäisesti vapaata vaihtelua.

Kirjoitusvirheet on melko helppo erottaa käsikirjoituksen muusta vaihtelusta. Tyypillinen kirjoitusvirhe on unohtunut kirjain tai tarke, joka on paikallaan lopussa paradigmaa tai kun sana esiintyy muualla. Kirjoitusvirheet erottaa muusta vaihtelusta myös niiden alhainen, noin muutaman prosentin esiintymisfrekvenssi verrattuna esimerkiksi sanan muihin esiintymiin. Kirjoittajan poikkeamista itse luomistaan ortografisista säännöistä ei ole kuitenkaan syytä kutsua varsinaisesti kirjoitusvirheeksi, silloin kun lopputulos on yksiselitteinen: Kirjoitusvirheenä ei ole syytä pitää esimerkiksi sitä, että kirjoittaja käyttää kirjoittaessaan tiettyä sanaa useimmiten grafeemia <ω>, mutta turvautuukin jossain kohdassa grafeemiin <ο>.

Moneen erilaisten kirjoitustapojen vaihteluun liittyy kreikan kirjoitustradition vaikutus. Edellä kuvattu vaihtelu erilaisten foneemin /i/ kirjoitustapojen osalta on ehkä selkeimmin havaittavissa, millaisilla tavoilla tämä vaikutus tuottaa variaatiota yhden äänteellisen ilmiön grafeemiin edustumiin. Vaikka ilmiön mekanismi ei olekaan täysin selvä, digrafin <ετ> käyttö palataalikaaren yhteydessä selittyy mitä todennäköisimmin kreikan grafotaksilla, eli sellaisella kirjoitusjärjestelmän piirteen vaikutuksella, joka ei liity tässä tapauksessa mihinkään makedonian keliopilliseen ilmiöön. Mitä taas tulee diftongin <ο> käyttöön adjektiivien monikon päätteessä, kyseessä on suora kreikan ortografinen vaikutus, jonka ehtona voidaan pitää satunnaista samankaltaisuutta tietyn morfologisen ilmiön foneettisessa edustumassa molemmissa kielissä. Grafeemin <υ> käyttö heijastelee suoraan kreikankielisen sanan kirjoitusasun vaikutusta. Tämä ilmiö on tyypillinen erisnimissä, jotka ovat joko samoja tai hyvin lähellä toisiaan molemmissa kielissä.

Kreikan kirjoitustradition vaikutus jakautuu vielä kahteen tyyppiin. Grafeemin <v> ja diftongin <ov> tapaiset ilmiöt selittyvät yleensä sillä, että grafeemiseen ratkaisuun vaikuttava kreikkalainen ilmiö esiintyy samassa kohdassa käsikirjoituksen vasemmalla palstalla ja on näin välittömästi kopioitavissa makedonialaisella puolella. Hieman spekulatiivisesti voisi väittää, että digrafien <ei> ja palataalikaari -tyyppisissä ilmiöissä on kyse puolestaan kreikan grafotaksin sisäistetyimmistä ja mahdollisesti tiedostamattomammasta heijastumisesta, joka saa kirjoittajan valitsemaan tarjolla olevista grafeemisista ratkaisuista sen, joka näyttää tai tuntuu kirjoittajasta oikeammalta.

Edellä kuvattujen ilmiöiden ulkopuolelle jää suuri joukko variaatiota, joka ei selity erityisen helposti edellä kuvatuilla malleilla. Merkittävä havainto on, että osa tästä vapaasta vaihtelusta saattaa myös olla erilaista eri kohdissa käsikirjoitusta. Ehkä selkein tällainen ilmiö on persoonapronominin *jáz(e/i)* kahden kirjoitustavan $\alpha\zeta\epsilon$ ja $\tau\alpha\zeta\epsilon$ vaihtelu. Ensimmäinen, palataalikaarta käyttävä variantti esiintyy tekstissä 20 kertaa, joista ainoastaan kaksi kertaa käsikirjoituksen sivun 48 jälkeen, kun taas jota-ligatuurilla kirjoitettava variantti, yhteensä 11 tapausta, ei esiinny kertaakaan ennen sivua 55.

Tämä havainto ei kerro pelkästään siitä, että käsikirjoituksen ortografia saattaa olla erilaista eri kohdissa käsikirjoitusta, se voi puolustaa myös sitä näkemystä, että käsikirjoitus on mitä todennäköisimmin kirjoitettu juuri sivunumeroiden osoittamassa järjestyksessä. Tämän esimerkin perusteella ei voi vielä sanoa, tapahtuuko varsinaisesti kirjoitusjärjestelmän kehittymistä tai normalisoitumista kohti käsikirjoituksen loppua.

Käsikirjoituksessa on muutamia grafeemitason ongelmia, joita edellä esitettyssä foneemi–grafeemi -kuvauksessa ei sivuttu. Makedonialaisessa tekstissä esiintyy runsaasti sanoja ja erisnimiä, joiden kirjoitusasu on lähes identtinen kreikkalaisen käännösvastineen kanssa. Näissä sanoissa esiintyy kirjoitustapoja, joiden äänteelliset vastineet makedoniassa eivät ole selvä. Eräs esimerkki on sana *Εὐαγγέλιε* (kr. *Εὐαγγέλιον*), jossa on kaksi monitulkintaista elementtiä. Kreikassa ei ole samanlaista fonemaattista oppositiota [g]:n ja [g'] :n eikä [l]:n ja [l'] välillä ja käsikirjoituksen makedonialaisessa tekstissä näitä foneemeja ei myöskään erotella etuvokaalin edellä. Tämän vuoksi ei ole selvää tulisiko sana tulkita muodossa [evanġelie], [evanġ'el'e] tai vielä jollain muulla tavalla.

Toinen ongelma, jossa on hankala sanoa, missä määrin kreikan ääntämys on heijastunut käsikirjoitusta luettaessa ja tulkittaessa, on grafeemin <θ> käyttö. Grafeemi edustaa kreikassa soinnitonta dentaalifrikaatiivia, jota ei löydy Ala-Vardarin murteesta. Näin ollen on mahdotonta sanoa, miten esimerkiksi raamatullisen kaupungin nimi *Viθleém* (kr. kirjoitusasu identtinen) 'Beetlehem', tulisi tulkita.

Kreikan oikeinkirjoituksessa äännettä [j] voidaan merkitä grafeemilla <γ> ja jollain etuvokaalilla. Tätä tapaa käsikirjoituksen ensimmäinen käsi ei kuitenkaan hyödynnä. Tekstissä esiintyy kuitenkin paikannimi *Γιῶλουτ Γεννησαρέτζκη* 'Genesaret-järvi', jonka jälkimmäinen osa kirjoitetaan lähes samalla tavalla kuin kreikaksi, jossa <γε>-sekvenssi ääntyy [je]. Kysymys on siis jälleen siitä, kuinka paljon kreikan ääntämys on heijastunut tekstiä luettaessa. Normaalisti makedonialaisessa tekstissä <γ> ja etuvokaaligrafeemi -sekvenssit ääntyvät klusiileina, kuten tämän paikannimen ensimmäinenkin osa osoittaa, sillä *Γιῶλουτ* on lainattu turkin sanasta *göl* ja näin ollen <γ>:n täytyy ääntyä (palataalisena) klusiilina.

2.1.4 Ligatuurit

Käsikirjoituksen makedonialaisessa tekstissä käytetään lukuisia kreikkalaisille käsikirjoituksille tyypillisiä ligatuureja sekä kolmea kyrillisen kirkkoslaavin esimerkin mukaan muodostettua ligatuuria, ϰ, ϱ ja ϰ. Nämä ligatuurit ovat siinä mielessä poikkeavia, että grafeemin <ι> liittämiseen toiseen vokaaligrafeemiin liittyy äänteellisen tason funktio, sillä <ι> edustaa tuolloin foneemia /j/ tai merkitsee edeltävän konsonantin palataalista tai palatoalveolaarista ominaisuutta.

Yleisimmät tekstissä olevat ligatuurit ovat digrafista <ου> muodostettu ϣ sekä grafeemeista <στ> muodostettu ϝ eli stigma. Näiden ligatuurien käyttö on niin yleistä, että niiden edustamat grafeemisekvenssit eivät aivan muutamaa poikkeusta lukuunottamatta esiinny ollenkaan erikseen kirjoitettuina, paitsi kun digrafi <ου> on kirjoitettu isoilla kirjaimilla. Myös digrafit <αι> ja <ει> esiintyvät hyvin usein kirjoitettuna yhteen ja ulkonäöltään hieman muuttuneina.

Harvinaisempia tekstissä esiintyviä ligatuureja ovat Ϟ <ευ>, ϟ <ην>, Ϡ <ρι>, ϡ <σπ> ja Ϣ <σσ>. Kuitenkin esimerkiksi ligatuuri ϡ esiintyy lähes aina sanan *Gospodine* 'herra.VOK' kirjoitusasussa. Lisäksi grafeemit <ρ> ja <σ> liittyvät useasti seuraavaan glyyfiin muuttaen muotoaan.

2.1.5 Aksentit

Myös makedoniankielinen teksti on kauttaaltaan aksentoitu kreikan polytoonisen ortografian mallin mukaisesti. Aksenteilla merkitään sanapainoa, mikä ilmenee siinä, että aksentit esiintyvät pääasiallisesti samoilla tavuilla samoissa nominileksemeissä, ja että aksentin vaihtelut tuntuvat erottelevan eri verbimuotoja toisistaan, kuten verbimuodoissa *dáde* 'antaa.PREES.YKS.3.' ja *dadé* 'antaa.AOR.YKS.3.' (ks. esim. s. 37 käsikirjoituksessa). Nämä havainnot saavat vahvistuksensa verrattaessa kielelliseen aineistoon: paradigmaattinen sanapaino ja muun muassa aoristin ja preesensin erotteleminen sanapainon avulla ovat murrealueelle tyypillisiä ilmiöitä (Nuorluoto 2008, 275). Aksenttien esiintyminen on johdonmukaista ja antaa hyvät edellytykset käsikirjoituksen kielen aksentuaation tutkimiselle lukuunottamatta muutamaa hankalampaa ilmiötä, joista toista käsitellään kohdassa 3.4.

Makedonialaisessa tekstissä esiintyy ainakin kaksi aksenttia, akuutti ja sirkumfleksi. Gravista, kreikan kolmatta aksenttimerkkiä, on tekstissä hankala erottaa akuutista. Virketasolla *gravis* asettuu täydennysjakaumaan akuutin kanssa ja jos sillä on ollut oma historiallinen funktionsa, se on kadonnut viimeistään noin kaksituhatta vuotta sitten (Probert 2003, 16–17). Täysin mekaaninen ortografinen vaihtelu akuutin ja graviksen välillä näyttää johtaneen käsikirjoituksessa siihen, että kirjoittaja ei ole nähnyt erityisesti vaivaa erotellakseen näitä selkeästi.

Kreikan ortografiassa aksentuaatiota säätelee kaksi erityyppistä sääntöä. Aksentti voi esiintyä kauimmillaan kolmannella tavulla sanan lopusta. Jos viimeinen vokaali on historiallisesti pitkä, paino voi olla kauimmillaan ainoastaan toisella tavulla lopusta. Sirkumfleksi voi esiintyä ainoastaan historiallisesti pitkän vokaalin päällä ja kahdella viimeisellä tavulla, paitsi jos viimeinen tavu on pitkä, jolloin toiseksi viimeisellä tavulla voi esiintyä ainoastaan akuutti. Kirjoittaja noudattaa näitä sääntöjä pääasiassa tunnollisesti, mutta variaatiota ja kreikan kannalta väärää aksentteja on suhteessa huomattavasti enemmän kuin esimerkiksi varsinaisia kirjoitusvirheitä.

Muutamassa tapauksessa on vaikea sanoa, edustaako tietty aksentti todellista sanapainoa käsikirjoituksessa vai onko kyseessä kreikan grafotaksin vaikutus, kuten sanan *magarica* 'aasintamma' kirjoitetaan ensin *mágarica* (116) ja määräisessä muodossaan myöhemmin *magarícata* (117).

Eniten variaatiota aksenttien paikan suhteen on monitavuisissa sanoissa, joissa aksentti saattaa olla yhdessä edustumassa peräti viidennellä tavulla lopusta, mutta toisella kertaa saman sanan aksentti esiintyy kreikan grafotaksin sallimissa rajoissa. Tällöin on lähtökohtaisesti syytä epäillä, että jälkimmäinen aksentuaatio on sanan ääntymisen osalta väärä ja heijastelee ainoastaan kirjoittajan halua noudattaa kreikan kirjoitusjärjestelmän henkeä.

Myös yksitavuiset sanat ovat aksentuaation kannalta ongelmallisia, koska käsikirjoituksessa noudatettavassa kreikan ortografiassa lähes kaikki yksitavuiset sanat on aksentoitu siitä huolimatta, että monet makedonialaiset yksitavuiset sanat ovat painottomia kliittejä. Myös jotkin prefiksit ovat aksentoituja. Lähestulkoon ainoita aksentoimattomia yksitavuisia sanoja, samoin kuin kreikassa, ovat enkliittiset datiivipronomit, jotka ilmaisevat omistusta.

2.1.6 Muut graafiset merkit

2.1.6.1 Välimerkit

Käsikirjoituksessa käytetään pistettä (.), pilkkua (,), kreikkalaista kysymysmerkkiä (;) ja kreikkalaista kaksoispisteen tavoin toimivaa yläpistettä (·). Välimerkkejä käytetään täysin samoissa kohdissa kuin kreikkalaisella puolella. Kysymysmerkin ja pisteen jälkeen seuraava virke alkaa isolla kirjaimella.

Tekstissä esiintyy myös tavuviiva, jonka käyttö ei ole aina täysin yksiselitteistä. Vaikka tavuviiva pääasiassa yhdistää eri riveille jakautuvia sanoja, tuntuu siltä, että tavuviivaa olisi käytetty myös täyttämään tyhjää tilaa riveillä, sillä joskus se on kirjoitettu kahden selkeästi erillisen sanan väliin.

2.1.6.2 Spiritus asper ja spiritus lenis

Kreikan polytoonisen oikeinkirjoituksen mukaisesti myös makedonialaisessa tekstissä käytetään vahvaa ja heikkoa spiritusta, joilla sananalkuisten vokaaligrafeemien ja grafeemin <ρ> päällä ilmaistiin historiallisesti h-äänteellä alkavaa sanaa kreikassa. Konikovan evankeliumin synnyn aikoihin *spiritus asperilla* ja *spiritus lenisillä* ei enää ollut muuta kuin etymologista merkitystä. Kirjoittaja käyttää molempien spirituksia, mutta ilman mitään selvää logiikkaa. Konjunktio *i* (*ἰ*) 'ja' kirjoitetaan

säännönmukaisesti *spiritus asperilla* eli vahvalla spirituksella. Mallina on todennäköisesti samalla tavalla kirjoitettava kreikan määräinen artikkeli.

2.1.7 Yhteen ja erikseen kirjoittaminen

Erilaiset kliitit ja prefiksit tuntuvat aiheuttaneen vaivaa käsikirjoituksen tekijälle. Kirjoittaja kirjoittaa useasti jotkin prefiksit erillään sanasta, johon ne liittyvät. Kuten sanassa *nabliži* 'lähestyä.AOR.YKS.3.', joka kirjoitetaan *νά μπληζεί*, prefiksi on lisäksi usein aksentoitu. Tekstin loppua kohden kirjoittaja alkaa säännönmukaisemmin kirjoittaa prefiksit ja niihin liittyvät sanat yhteen.

Kirjoittaja kirjoittaa lisäksi poikkeuksetta enkliittiset datiiivipronominit, joilla on possessiivinen funktio, yhteen pääsanansa kanssa kuten yleisessä syntagmassa *Učenicite mu* 'hänen opetuslapsensa', joka kirjoitetaan *Ουτζεβίτζοιτέμου*. Tämä käytäntö on saanut epäilemättä mallinsa käsikirjoituksen kreikkalaisesta tekstistä, jossa syntagman morfosyntaktisesti samankaltainen vastine kirjoitetaan yhteen.

2.2 Toinen käsi

Konikovon evankeliumin alkuperäisen tekijän henkilöllisyys ei ole tiedossa, toisin kuin käsikirjoituksesta löytyvän toisen tekstikerrostuman. Pavel Božigropski, aktiivinen 1800-luvulla vaikuttanut kirkonmies ja kulttuuriaktivisti, valmisteli käsikirjoituksen painamista ja ilmeisesti tätä silmällä pitäen teki käsikirjoitukseen lukuisia muutoksia. Pavel Božigropskin voidaan varmuudella todeta olevan käsikirjoituksen toinen käsi muun muassa vertaamalla selvästi alkuperäisestä eroavalla musteella tehtyjä muutoksia erääseen varmasti hänen tekemäkseen tiedettyyn kirkkoslaavinkieliseen käsikirjoitukseen (Lindstedt & Spasov 2008, 13; lisäksi ks. Lindstedt 2008, 393–395).

Kaiken kaikkiaan Pavel Božigropskin käyttämää kirjoitusjärjestelmää leimaa ensimmäistä kättä huomattavasti vähäisempi tarkkuus ja yksiselitteisyys. Toisen käden korjauksia on yhteensä yli seitsemänsataa ja ne koskevat yleensä muutaman kirjaimen muutoksia ja hieman harvemmin kokonaisia sanoja. Tämä materiaali ei tarjoa tarpeeksi aineistoa laajaan Pavel Božigropskin käyttämien grafeemisten ratkaisuiden analyysiin, mutta paljastaa kuitenkin joitain niiden erityispiirteitä.

Käsikirjoituksen ensimmäisillä sivuilla toinen käsi on pyyhkinyt yli ensimmäisen käden käyttämiä palataalikaaria. Tämä voi selittyä sillä, että kaaren tuottaminen ei olisi ollut painoteknisesti helppoa tai että Pavel Božigropski ei käsikirjoituksen alussa ymmärtänyt kaaren funktiota. Käsikirjoituksen loppupuolella (70) toinen käsi käyttää kuitenkin itse palataalikaarta grafeemin <λ> kanssa ilmaisemaan foneemia /l'/. Myös Konikovan evankeliumin painetuissa sivuissa jäljitellään joitain kertoja käsikirjoituksen palataalikaarta silloin, kun se on ollut mahdollista kääntämällä kirjasin ῑ ylösalaisin (Lindstedt & Wahlström 2008, 245).

Eniten ensimmäisen käden grafeemisista ratkaisuista poikkeaa grafeemisekvenssin <γι> käyttö ilmaisemassa foneemia /j/ sanassa *γιοζμπασίατα* (48, 49) 'sadanpääties'. Sama kirjoitustapa löytyy myös Konikovan evankeliumin painetuista sivuista Pavelin kirjoittamaksi tiedetyistä kohdista. Ensimmäinen käsi ei käytä kertaakaan tätä merkintätapaa foneemille /j/. Osa toisen käden grafeemeista, muun muassa <π> ja <ζ>, eroaa graafisesti merkittävästi ensimmäisen käden käyttämisestä. Lisäksi toinen käsi käyttää <α>:n ja <τ>:n sekä <δ>:n ja <ι>:n muodostamia, ensimmäiselle kädelle vieraita ligatuureja.

Toisen käden korjauksista hankalimmin selittyvä, mutta usein toistuva, on sanan *βρέμη* 'aika' muuttaminen muotoon *βραίμε*. Viimeisen kirjaimen muutos selittyy toisen käden tavalla palauttaa redusoituneita vokaaleja redusoitumattomaan muotoon, mutta <ε> > <αι> -muutoksessa on kyse jostain muusta, sillä <ε> ja <αι> edustavat foneemia /e/ molempien käsien käyttämissä kirjoitusjärjestelmissä. Teoriassa voisi olla mahdollista, että murteessa, jota toinen käsi pyrkii kuvaamaan, /*ě/:n refleksi ei olisi langennut yhteen /*e/:n ja /*ę/:n kanssa, ja näin kirjoittaja kuvaisi <αι> -sekvenssillä omaa foneemiaan. Kuitenkin sivulla 7 välittömästi *βρέμη* > *βραίμε* (< *vrēmę) -korjauksen jälkeen toinen käsi muuttaa verbin (σά) *αβεδοῦβα* muotoon (σά) *αβεδαι* (< *-vede) 'kumartua.AOR.YKS.3.' käyttäen jälleen <αι> -digrafia.

Tietysti on mahdollista, että koska sana *vreme* on helposti tunnistettavissa samaksi myös kirkkoslaavinkielisessä muodossaan *врѣмѧ*, tämä kirjoitusasu kaksine eri vokaaligrafeemeineen olisi vaikuttanut siten, että muoto *βραίμε* olisi tuntunut oikeammalta. Selitystä on kenties kuitenkin etsittävä kreikan mallista; vaikka toisen käden suhteesta kreikan ortografiaan ei voidakaan paljoa sanoa, kreikan vastine *καιρός*, jossa <αι> esiintyy, on saattanut olla ratkaiseva vaikutin. Vielä eräs mahdollisuus on se, että kahden <ε>:n toistuminen peräkkäisissä tavuissa on vaikuttanut Pavel Božigropskin

mielestä ”epäkreikkalaiselta”. Vaikka harvinainen, yhdistelmä on tosin mahdollinen kreikassa. Jälkimmäinen tulkinta selittäisi myös verbin *ναβεδαι* kirjoitusasuun.

3 Kirjoitusjärjestelmä dialektologisessa katsannossa

Tässä luvussa käsitellään muutamaa Konikovan evankeliumin slaavilaismurteen ongelmaa, joihin grafemiikan tarkastelu saattaa tuoda lisävaloa.

3.1 Foneemi /ǣ/

Ala-Vardarin murteessa, johon oletus Konikovan evankeliumin slaavilaismurteen fonologiasta perustuu, esiintyy vokaalifoneemi /ǣ/. Foneemi /ǣ/ voi esiintyä kantamakedonian *q:n ja sekundaarisen jerin refleksinä sekä osana syllabisten likvidoiden *l ja *r refleksejä: /ǣl/, /lǣ/ ja /ǣr/, /rǣ/. Lisäksi /ǣ/ voi syntyä foneemin /a/ redusoituessa painottomassa tavussa. Foneemi /ǣ/ saattaa esiintyä myös enklittisissä persoonapronomineissa, jotka kirjoitetaan $\mu\alpha$, $\tau\alpha$ ja $\sigma\alpha$. (Nuorluoto 2008, 268–275.)

Tämän foneemin tutkiminen on ongelmallista, koska kaikkien edellä mainittujen kantamakedonian äänteiden refleksit kirjoitetaan Konikovan evankeliumissa grafeemilla < α >. Makedonian eri murteissa kaikkien näiden äänteiden mahdollinen refleksi lukuunottamatta sekundaarista jeriä voi olla /a/, jota myöskin merkitään grafeemilla < α >. Joissain kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetuissa slaavilaissa teksteissä foneemia /ǣ/ merkitään grafeemisin keinoin (ks. 4.2). Tämä herättää kysymyksen, olisiko Konikovan evankeliumin kirjoittaja käyttänyt jotain kreikan kirjoitusjärjestelmän suomista lukuisista mahdollisuuksista näiden kahden foneemin erottamiseksi toisistaan.

Tekstissä esiintyy yksi todennäköinen /a/ : /ǣ/ -minimipari: adjektiivi *sam* 'yksin.MASK.YKS.' ja verbi *sǣm* 'olla.PREES.YKS.1.', jossa on sekundaarinen jer. Näiden sanojen kirjoitusasujen tarkastelu paljastaa, että tekstin alussa adjektiivi on kirjoitettu akuutti aksentti α :n päällä ja verbi puolestaan sirkumfleksillä. Tämä synnyttää kysymykset, onko kirjoittaja halunnut mahdollisesti kirkkoslaavin mallin mukaisesti erottaa kaksi homografista sanaa toisistaan aksenteilla ja merkitäänkö muuallakin tekstissä foneemia /ǣ/ sirkumfleksilla. Varsin pian huomataan, että kahden aksentin vaihtelu ei voi missään nimessä liittyä näiden foneemien erottamiseen muidenkaan sanojen osalta. Lisäksi kohti tekstin loppua kirjoittaja alkaa käyttää systemaattisemmin sirkumfleksiiä sekä adjektiivin että verbin aksenttina. Ainoassa kohdassa, jossa näiden

sanojen homografia saattaisi aiheuttaa sekaannusta, kirjoittaja käyttää molempien sanojen aksenttina sirkumfleksiä: *Vidéjte rácite mi i nózite mi: óti sâm* (adj.) *jáze sâm* (verbi) (35).

Alkuperäinen havainto voi selittyä seuraavasti: kreikan käännösvastine verbille *sām* on *εἶμαι*, joka niin ikään kirjoitetaan sirkumfleksillä. Ennen kuin adjektiivi *sam* esiintyy tekstissä yksikössä, se esiintyy muutamia kertoja monikossa kirjoitettuna *σάμη*. Kreikan *η* on historiallisesti pitkä vokaali, ja kreikan grafotaksi ei salli sirkumfleksia kirjoitettavan historiallisesti pitkään vokaaliin päättyvän sanan muulle kuin viimeiselle tavulle. Näin ollen sanassa *σάμη* ainoa mahdollinen aksentti toiseksi viimeisellä tavulla on akuutti. Kirjoittaessaan lekseemin uudestaan yksikössä, kirjoittaja kopioi mahdollisesti aksentin lekseemin edellisestä kirjoitusasusta.

Näin ollen kirjoittaja ei käytä mitään tapaa näiden kahden foneemin erottamiseksi toisistaan graafisesti. Foneemin /ǣ/ esiintyminen Konikovon evankeliumin slaavimurteessa on varsin todennäköistä, ja kun otetaan huomioon, että muutamissa muissa kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetuissa slaavilaisissa käsikirjoituksissa, joiden kuvaamissa murteissa voidaan myös odottaa foneemia /ǣ/, käytetään grafeemia <a> vastaavissa kohdissa¹⁸, näiden kahden foneemin grafeeminen erottaminen ei ole ollut tarpeen tekstin ymmärtämisen kannalta.

3.2 Vokaalireduktiot

Konikovon evankeliumin murreoletuksen mukaisesti foneemit /a/ /e/ ja /o/ redusoituvat painottomassa tavussa asuihin [ǣ], [i] ja [u]. Koska foneemeja /a/ ja /ǣ/ ei eroteta grafeemisesti tekstissä, /a/:n reduktiotakaan ei näin ollen voi tutkia. Maskuliinin määräinen artikkeli on aina muodossa *-ut*, mikä on ymmärrettävää, koska artikkeli ei ole koskaan painollisessa asemassa, myös neutrin yksikön tunnus on säännöllisesti muotoa *-u*. Lisäksi joissain alueen murteissa on havaittu reduktion peruuntuvan, jos painoton tavu sisältää morfologista informaatiota (Nuorluoto 2008, 270–271). Tästä kenties voisi pitää esimerkkinä sanaa 'isä', joka esiintyy kirjoitettuna muodossa *tátku* paitsi silloin, kun sana on vokatiivisessa funktiossa, jolloin se kirjoitetaan *tátko*. Ensivilkaisu

¹⁸ Ks. 4.2.

Konikovan evankeliumin vokaaleihin paljastaa kuitenkin, että kumpikaan näistä ilmiöistä ei selitä kaikkea tekstissä havaittavaa vokaalien reduktion peruuntumista.

Käsikirjoituksen reduktiot ilmaistaan paradigmojen osalta niin säännöllisesti, että ei ole epäilystäkään siitä, ettei kyse olisi todellisesta äänteellisestä ilmiöstä. Tosin osassa tapauksia kirkkoslaavin kirjoitusjärjestelmä on saattanut vaikuttaa siihen, että reduktioita ei ole merkitty, kuten esimerkiksi erittäin yleisessä partikkelissa *úbo*, joka kirjoitetaan aina muodossa *οὔπω*. Edelleen selittämättä jääviä tapauksia on kuitenkin niin paljon, että voitaisiin kenties olettaa, että vokaalireduktio ei ole ollut enää synkroninen ilmiö käsikirjoituksen syntyvaiheessa, toisin sanoen osa reduktioista on saattanut leksikalisoitua ennen sanapainon kiinteytymistä sellaiseksi, jollaisena se käsikirjoituksessa ilmenee.

3.3 *ě:n refleksi

Protomakedonian *ě:n refleksit kirjoitetaan Konikovan evankeliumissa aina grafeemeilla <ε> ja <α>. Oletuksessa Konikovan evankeliumin murrepohjasta foneemi /e/, joka pitäisi olla *ě:n kuten myös *e:n ja ɛ:n refleksi, saattaa redusoitua painottomassa tavussa äänneasuun [i] (Nuorluoto 2008, 271). Toisin kuin *e:n ja ɛ:n reflekseissä *ě:n refleksin osalta tätä reduktiota ei kuitenkaan koskaan tapahdu, mistä esimerkkinä sana *mesičina* (56) (< *měšɛ-) (56). Herääkin kysymys, saattaako *ě olla säilyttänyt väljemmän ääntämyksen, ja näin ollen, muodostaako *ě:n refleksi oman foneeminsa.

Verrattaessa rinnakkaiskäsikirjoituksiin on kenties huomionarvoista, että Boboščican evankeliumissa, jonka kuvaamassa murteessa painollinen *ě on säilyttänyt väljän ääntämyksen, tätä äännettä merkitään grafeemisesti siitakin huolimatta, että käsikirjoituksen kirjoitusjärjestelmä on huomattavasti epätarkempi kuin Konikovan evankeliumissa käytetty (ks. 4.2.1). Tätä argumenttia heikentää kuitenkin se havainto, että toisessa rinnakkaistekstissä, Daniilin *Tetraglossonissa*, myös Konikovan evankeliumin murteessa hyvin todennäköisesti esiintyvää foneemia /ǎ/ merkitään grafeemisesti siitakin huolimatta, että teksti ei ole grafeemisesti Konikovan evankeliumia tarkempi muissa suhteissa (ks 4.2.1).

Jos oletetaan, että osa vokaalien reduktioista on leksikalisoitunut, voitaisiin kysymys *ě:n refleksistä selittää helposti sillä, että foneemi on langennut yhteen /e:n kanssa vasta sen jälkeen, kun $e > i$ reduktio ei ole ollut enää synkronisesti aktiivinen.

3.4 Sekundaarinen sanapaino vai kreikan grafotaksin vaikutus?

Konikovon evankeliumissa esiintyy rakenne, jossa sana, jonka aksentti on kolmanneksi viimeisellä tavulla lopusta, saa viimeiselle tavulle toisen aksentin, jos sanaa seuraa enkliittinen omistusta ilmaiseva datiivipronomini. Tästä on esimerkkinä usein toistuva rakenne *Učēnícíté mu*. Sama rakenne esiintyy kreikassa sekä puhutun että kirjoitetun kielen ilmiönä. Konikovon evankeliumin osalta ei ole täysin selvää, heijastaako tämä rakenne makedoniankielisellä puolella todellista äänteellistä ilmiötä, sekundaarista sanapainoa, vai kreikan ortografian vaikutusta, sillä poikkeavaksi ilmiön tekee se, että kohdissa, joissa voidaan odottaa toista aksenttia, on huomattavasti enemmän huojuntaa kuin aksenttien kirjoittamisessa muissa ympäristöissä. Siinä missä aksentti jää puuttumaan yhden aksentin sanoista muutamassa prosentissa sanoja, kahden aksentin sanoissa peräti neljäsosa sekundaarisista aksenteista puuttuu.

Tätä kysymystä ei ole mahdollista tyhjentävästi selittää sen perusteella, mitä käsikirjoituksesta on pääteltävissä. Ajatusta siitä, että kyseessä olisi todellinen äänteellinen ilmiö, tukee se havainto, että kaikissa sanoissa, jotka täyttävät tämän rakenteen ehdot, foneemi /o/ säilyy redusoitumattomana viimeisellä tavulla riippumatta siitä, onko sekundaarista aksenttia merkitty. Käsikirjoituksen sivulla 2, jossa sama syntagma 'hänen nimensä' on kirjoitettuna sekä *ímitó mu* että *ímito mu*.¹⁹

¹⁹ Tämän ilmiön osalta päädyn tässä työssä päinvastaiseen painotukseen kuin aiemmin julkaistussa artikkelissani "Graphemics", jossa korostan huojuntaa toisen aksentin kirjoittamisessa todisteena siitä, että kyseessä ei olisi puhutun kielen ilmiö (Wahlström 2008, 264). Vaikka vokaalireduktiot Konikovon evankeliumissa on ilmiönä hankala, pidän silti /o:n redusoitumattomuutta merkittävämpänä todisteena kuin huojuntaa aksenttien merkitsemisessä. On toki todettava, että tällaisessa tulkinnassa syy vaihtelulle toisen aksentin kirjoittamisessa jää yhä arvoitukseksi.

4 Konikovon evankeliumin kirjoitusjärjestelmä filologisessa katsannossa

Kreikkalaisin kirjaimin kirjoitettuja slaavilaisia tekstejä on tutkittu varsin vähän niissä käytettyjen kirjoitusjärjestelmien osalta. Useimmat näitä tekstejä käsittelevät artikkelit, monografiat ja tieteelliset editiot sisältävät myös jonkinlaisen grafemiikan kuvauksen, mutta usein merkittäviäkin kirjoitusjärjestelmän ilmiöitä jää näistä analyyseista puuttumaan. Ymmärrettävästi useat näiden tekstien litteraatioista ovat lisäksi grafeemisessa mielessä epätarkkoja kiinnostuksen kohdistuessa kielen muun tason ilmiöihin.

Kreikkalaista kirjaimistoa hyödyntäviä eteläslaavilaisia tekstejä on ylipäättään käsitelty varsin vähän yhdessä. Tällaisista kuvauksista ovat kuitenkin esimerkkeinä viime vuosisadan alussa julkaistu Pjotr Draganovin (1905) artikkeli, André Mazonin ja André Vaillant (1938, 6–13) Kulakian evankeliumia käsittelevän monografian johdanto sekä Ljudmil Spasovin (2008, 412–413) Konikovon evankeliumia osana Makedonian kulttuurihistoriaa tarkasteleva artikkeli. Näiden tekstien grafemiikan yhteyksiin on kiinnittänyt myös huomiota Jouko Lindstedt (2008) Konikovon evankeliumin kääntäjää ja Pavel Božigropškia käsittelevässä artikkelissaan.

Tässä luvussa pyritään aluksi esittämään mahdollisimman kattava lista tunnetuista kreikkalaisilla kirjaimilla kirjoitetuista slaavilaisista teksteistä. Tätä seuraavassa osiossa esitellään näitä tekstejä koskevia yhteisiä grafeemisiä ongelmia. Lopuksi vertaillaan Konikovon evankeliumin grafemiikkaa kuuteen valikoituun rinnakkaistekstiin edellä esiteltyjen perusongelmien valossa.

4.1 Slaavilaiset kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetut tekstit

Kaikkien arvioiden mukaan kreikkalaisen aakkoston käyttö on ollut paljon laajempaa, kuin tunnettujen ja tutkittujen lähteiden perusteella voisi arvioida (ks. esim. Mazon & Vaillant 1938, 7). Näin ollen tässä esitettävä lista kreikkalaisin kirjaimin kirjoitetuista slaavilaisista teksteistä on todennäköisesti vain pintaraapaisu vuosisatoja jatkuneesta käytännöstä. Lista pohjautuu Mazonin ja Vaillant (1938, 6–13) luetteloon, jota on täydennetty ja täsmennetty muutamilta osin. Jos tekstiä on tutkittu laajemmin teoksessa,

joka on ollut saatavilla tätä pro gradu -työtä tehtäessä, viitataan koko teokseen tai sen osaan, mutta jos teksti ainoastaan mainitaan jossain lähteessä, viitataan mainintaan yksittäisellä sivunumerolla.

Tässä käsiteltävä ilmiö liittyy keskeisesti sekä bulgarian että makedonian kielen yhteiseen historiaan. Koska bulgarian ja makedonian murteet edustavat samaa murrejatkumoa ja näiden kutsuminen jommankumman kielen murteeksi on osin traditiosidonnaista, tekstien slaavilaista kieltä ei ole pyritty väkisin määrittelemään näitä tekstejä suomeksi nimettäessä, vaikka tekstiä käsittelevässä lähteessä näin olisikin tehty²⁰. Paikka, josta teksti on lähtöisin, kertoo tässä useimmiten myös tekstin edustamasta kielimuodosta. Erityishuomiota sen sijaan kaipaisivat muutamien tässä esiteltyjen tekstien ajoitukset, joita ei kuitenkaan ole mahdollista kommentoida tarkemmin²¹.

1500-luku – Slaavilainen sanasto ja laulu Kosturin alueelta. Giro Gianelli ajoittaa kreikankielisen käsikirjoituksen, ja sen marginaaleihin kirjoitetun slaavilaisen tekstin vuosien 1485–1620 välille (Gianelli & Vaillant 1958, 7–15).

1600-luvun loppu – 1700-luku – Bačkovon luostarin kokoelman käsikirjoitus numero 90. Bulgarian itämurteella kirjoitettu lukemisto, joka sisältää apokryfisia tekstejä, on kuulunut 25. joulukuuta 1844 päivätyn kreikankielisen muistiinpanon mukaan Kessarios Stanimakalaiselle. (Mazon & Vaillant 1938, 9.)

1700-luku – Nedělni poučenija. Tämä saarna- ja evankeliumitekstien kokoelma on kirjoitettu itäbulgarialaisella murteella. Käsikirjoituksen lahjoitti Romanian akatemian kirjastolle vuonna 1897 piispa Dionisie Buzeausta, jonne se on todennäköisesti kulkeutunut bulgariaalaisten siirtolaisten mukana. (Miletič, 1920.)

1700–1800-lukujen vaihde – Konikovan²² evankeliumi (Lindstedt, Spasov & Nuorluoto 2008).

²⁰ Joskus myös samassa teoksessa voidaan tutkittava kieli nimetä eri tavalla, kuten Mazon ja Vaillant (1938) tekevät.

²¹ Ajoituksista: *Tetraglossonin* osalta ks. Kristophson (1974) ja Ničev (1977). Konikovan evankeliumin osalta ks. Lindstedt (2008).

²² Sic! Draganov (1905, 326) esittelee mahdollisesti ensimmäisessä tieteellisessä artikkelissa, jossa Konikovan evankeliumin painetut sivut mainitaan, teoksen Vodenin evankeliumina (*Воденское евангелие*).

1802 – Daniil Moskopolislaisen *Tetraglosson*. Nelikielisen kreikka – aromuuni – albania – slaavi -sanakirjan slaavikieli edustaa Bitolan alueen murretta. Teoksen kirjoittaja oli aromuuni. (Ničev 1977.)

1828 – Isä meidän ja muutamia muita slaavilaisia tekstejä (Draganov 1905, 330).

1839 – Petre Kavajovin kolmikielinen sanakirja. Strugasta peräisin olevassa sanakirjassa on käännökset klassisen kreikan sanoille nykykreikaksi ja makedoniaksi. (Georgievski 2003.)

1848–1860 – Caregradskij vestnik. Konstantinopolissa ilmestynyt sanomalehti, jossa julkaistiin slaavinkielisiä kirjoituksia myös kreikkalaisin kirjaimin. (Draganov 1905, 326–327.)

1800-luvun puoliväli – Miladinovien veljesten kansanrunokokoelman käsikirjoitus. *Bälgarski narodni pesni* oli alun perin tarkoitus painaa kreikkalaisilla kirjaimilla, mutta piispa Strossmayerin kehotuksesta painettiin lopulta vuonna 1861 kyrillisillä kirjaimilla. (Draganov 1905, 323.)

1800-luvun jälkimmäinen puolisko – Pyhän Jovan Vladimirin elämäkerta kirjoitettuna Ohridin murteella (Spasov 2008, 313).

1859 – Osia Damaskenos Studitesin saarnakokoelmasta Rodopien murteella (Draganov 1905, 331).

1861 – Tärlisin evankeliumi. Dimitrios Stoilidisin kääntämä evankeliumitekstien kokoelma Nevrokopin (nyk. Goce Delčev) lähistöltä. (Miletič 1920.)

1863 – Kulakian evankeliumi. Evankeliumitekstien kokoelma on kirjoitettu Ala-Vardarin murteella (Mazon & Vaillant 1938).

1866 – Grigor Prličevin puhe akateemisen vuoden 1866 lopussa. Alkuperäinen julkaisematon Ohridin kaupunkimurretta edustava teksti on kirjoitettu kreikkalaisin kirjaimin. (Spasov 2008, 312.)

1866–1872 – Makedonija. Poliittikkaa ja kirjallisuutta käsitellyt Petko Slavejkovin julkaisema sanomalehti sisälsi joitain kreikkalaisilla kirjaimilla kirjoitettuja slaavikielisiä artikkeleita (Draganov 1905, 327–328).

1867 – Lauluja ja tarinoita Vronidian kylästä. Tekstikokoelma on Serresin alueelta nykyisestä Pohjois-Kreikasta. (Mazon & Vaillant 1938, 11.)

1868 – Isä Johanneksen muistiinpanoja Visokan kylästä. Suhon alueen murretta edustava käsikirjoitus sisältää myös muutamia kyrillisiä kirjaimia. (Draganov 1905, 331–332.)

1870 – Kolme Ionče P. Šnegarovin käsikirjoitusta Ohridin murteella. Käsikirjoitukset sisältävät saarnoja sekä moraalisia ja lääketieteellisiä ohjeita. (Mazon & Vaillant 1938, 11.)

1873 – Kirjelmä nykyisessä Albaniassa sijaitsevan Bobošćican kylän merkkihenkilöiltä eksarkki Antimille (Mazon & Vaillant 1938, 11).

1874 – Katkelma opettaja Dhimitri Cancon puheesta Bobošćicassa (Mazon 1936, 108–113).

1870–1880 – Bobošćican evankeliumi. Usealla käsialalla kirjoitettu evankeliumitekstien kokoelma Bobošćican kylästä. (Mazon 1936, 1–108, 114–144.)

1883 – Thessalonikissa painettu monikielinen pääsiäisen ajan evankeliumitekstien kokoelma (Draganov 1905, 332).

1888–1890 – Tekstikokoelma Tešovosta. Pappi Ivan Nikolovin laatimassa lukemistossa on vaikutteita bulgarian tuolloin nuoresta kirjakiielestä. (Mazon & Vaillant 1938, 12.)

1900-luvun alku – Kuusi nivicalaisen, turijalaisen ja leriniläisen kirjoittajan kirjettä (Vaillant 1924).

(Ei ajoitusta) – Rukouskirja Strugan murteella (Spasov 2008, 412).

4.1.1 Palataaliset ja palatoalveolaariset konsonantit

Yrityksissä käyttää kreikkalaista aakkostoa slaavikielen kirjoittamisessa ylitsekäyvin ongelma ovat epäilemättä palataaliset ja palatoalveolaariset konsonantit. Näitä äänteitä merkitään karkeasti ottaen kolmella tavalla: (1) Rivin alla käytetään merkkiä ilmaisemassa grafeemien <σ ζ κ γ λ ν> ääntymistä palatoalveolaarisena tai palataalisena. (2) Grafeemien <σ ζ κ γ λ ν> jäljessä käytetään grafeemia <ι>. (3) Grafeemeja <σ ζ κ γ λ ν> käytetään ilman tarkkeita tai muita grafeemeja eli samoin kuin merkittäessä ei-palataalisia tai ei-palatoalveolaarisia äänteitä. Foneemin /j/ merkitsemiseksi käytetään usein pelkkää palataalikaarta tai grafeemia <ι> diareesiksen kanssa tai ilman.

Palataalisuutta ja palatoalveolaarisuutta ilmaisevan merkin, joka on usein muodoltaan kaari, käyttö ulottuu melko useaan tekstiin. Sitä on käytetty myös muiden kuin slaavikielten kirjoittamisessa, kuten esimerkiksi Daniilin *Tetraglossonissa* albaniaa ja aromuunia kirjoitettaessa. Kuten luvussa 2 foneemin /i/ osalta todettiin, vokaalin alle merkittävä palataalikaari on todennäköisesti peräisin tavasta, jolla merkitään kreikassa syniseesis, eli jotain ääntyminen osana samaa tavua seuraavan vokaalin kanssa. Vaikka palataalikaari esiintyisi ilman grafeemia <ι>, syy merkitsemistavalle on todennäköisesti juuri se, että <ι> keskeisesti liittyy syniseesiskaareen. Näin ollen voidaan ajatella, että hieman yksinkertaisten molemmat palatoalveolaarisuuden tai palataalisuuden merkintätavat ovat grafeemiselta logiikaltaan muotoa: konsonanttigrafeemi + <ι>.

Vaikka näiden merkintätapojen alkupisteen jäljittäminen tuntuu melko mahdottomalta, on luultavaa, että kaikilla näillä tavoilla on tavalla tai toisella juurensa kreikan kirjoitustraditiossa. Kyproksella puhuttavassa kreikan murteessa esiintyy palatoalveolaarisia konsonantteja, ja tätä murretta kirjoitettaessa käytetään palatoalveolaarien ilmaisemiseen nimenomaisesti sekvenssejä <σι>, <ζι>, <τσι> ja <τζι> (Arvaniti 2006, 13). Vaikka mitään yhteyttä tämän tavan ja slaavilaisten tekstien osalta ei luonnollisesti voi osoittaa, kyseessä on ilmeisesti kreikan kirjoitusjärjestelmälle luonnollinen innovaatio.

4.1.2 Soinnilliset klusiilikonsonantit ja vokaalit

Toinen konsonantteja koskeva ongelma ovat foneemit /b/ /d/ ja /g/. Useassa tekstissä esiintyy b:n merkintätapana sekvenssi <μπ>. Grafeemia <π> käytetään myös joko ilman mitään merkintää tai sitten tarkkeella, joka merkitsee grafeemin ääntymistä soinnillisena. Grafeemien <δ> ja <γ> osalta kenties yleisin tapa on käyttää niitä klusiilien /d/ ja /g/ ilmaisemiseen huolimatta niiden nykykreikassa edustamasta äännearvosta. (Esimerkkejä, ks. 4.2.1.)

Kreikan kirjoitusjärjestelmässä grafeemisekvenssit <ντ> ja <γκ> voivat edustaa myös foneemeja /d/ ja /g/. Niitä käytetään slaavilaisissa teksteissä huomattavasti harvemmin kuin sekvenssiä <μπ>. Myös grafeemeja <τ> ja <κ> käytetään /d/:n ja /g/:n ilmaisemiseen. Esimerkkejä löytyy myös merkintätavasta, jossa kuten /b/:nkin osalta voidaan käyttää tarketta ilmaisemaan epäkreikkalaista ääntymistä. Vaikka tämän tavan voisi toki ajatella olevan varsin redundanti, koska slaavikielten sisällä äänteellisiä

oppositioita ei synny, tätä ratkaisua käytetään teksteissä, joissa on varsin kehittyneet ortografiat (ks. 4.2.2). Tällainen ratkaisu ei tunnu erikoiselta, jos ajatellaan, että kirjoittaja ei tunne kyrillistä aakkostoa.

Useassa makedonian ja bulgarian murteessa on vokaalifoneemeja, joita nykykreikan viiden vokaalifoneemin (/a e i o u/) kirjoitusjärjestelmä ei pysty kuvaamaan. Yleisin tällainen vokaalifoneemi on useasta eri historiallisesta äänneestä peräisin oleva ja myös synkronisen vokaalireduktionkin kautta syntyvä, usein suunnilleen kuten [ə] ääntyvä foneemi. Joidenkin tekstien murteissa esiintyy myös /*ě/:n refleksi, joka ei ole langennut yhteen /*e/:n ja /*ɛ/:n kanssa. Schwaan kaltaista foneemia merkitään myös muissa kuin slaavikielissä teksteissä, jotka on kirjoitettu kreikkalaisin kirjaimin, kuten albanian ja aromuunin osalta esimerkiksi Daniilin *Tetraglossonissa* ja eräässä kreikan- ja albaniankielisessä evankeliumissa Korfulta vuodelta 1827²³ (jälkimmäisen osalta, ks. Lindstedt 2008, 398).

4.1.3 Normalisointi ja ikonisointi

Grafeemitasoa yleisemmässä mielessä voidaan puhua kahdensuuntaista tendensseistä, joita slaavilaiset kreikkalaisilla aakkosilla kirjoitetut tekstit heijastelevat. Osa grafeemisista ratkaisuista rakentaa riippumatonta ja omalakista kirjoitusjärjestelmää, jossa kreikan grafeemit ovat vain merkkejä, joiden funktio määrittyy luettaessa suhteessa muihin merkkeihin, näin esimerkiksi silloin, jos grafeemit <δ> ja <γ> ilmaisevat klusiileja. Samanlaisena voisi nähdä myös kreikan kirjoitusjärjestelmän historiallisen foneettisen redundanssista poispyrkimisen käyttämällä esimerkiksi vain yhtä merkintätapaa foneemeille /e/ ja /i/. Tällaisia ilmiöitä voi kutsua kirjoitusjärjestelmän normalisoinniksi: syntyvä kirjoitusjärjestelmä on omaehtoinen ja ekonominen. Toisaalta normalisointi voi johtaa myös ei-toivottuun lopputulokseen, jos jo olemassa olevasta kirjoitusjärjestelmästä etäännyttään liikaa uusien innovaatioiden myötä, ja tekstin aiottu kohdeyleisö ei pysty enää tulkitsemaan tekstiä.

Teksteissä voi olla havaittavissa myös pyrkimyksiä käyttää mahdollisimman pitkälle olemassa olevia kreikan kirjoitusjärjestelmän piirteitä. Toisaalta kyse voi olla esimerkiksi /d/:n ja /g/:n kirjoittamisesta sekvensseillä <vd> ja <γκ> ja muiden mahdollisimman ”kreikkalaisten” ratkaisuiden käytöstä, toisaalta taas siitä, että hyödynnetään kaikkia mahdollisia kreikan kirjoitusjärjestelmän piirteitä, joiden ei voida

²³ Tämä evankeliumi hyödyntää samaa kreikankielistä raamatunkäännöstä kuin Konikovan evankeliumikin (Lindstedt 2008, 398).

ajatella olevan missään mielessä välttämättömiä uuden kirjoitusjärjestelmän kannalta. Tällaisia piirteitä ovat spiritusten ja kaikkien /i/:n merkintätapojen käyttö. Tällaista kreikan grafotaksin uskollista seuraamista ja kreikan ortografian jäljittelemistä voidaan kutsua pyrkimykseksi ikonisuuteen. Syntyvä kirjoitusjärjestelmä ei irtaudu kauas esikuvastaan ja se myös pyrkii mahdollisimman tarkasti muistuttamaan sitä kaikessa suhteessa. Ikonisoinnin ongelma on puolestaan se, että tällainen kirjoitusjärjestelmä, joka välttää uusia innovaatioita, jää väistämättä epätarkemmaksi kuin pidemmälle normalisoitu.

Kumpaakaan kuviteltavissa olevaa ääripäätä ei nyt käsillä olevissa teksteissä kuitenkaan ole. Täysin normalisoidusta kirjoitusjärjestelmästä kävisi esimerkkinä muinaiskirkkoslavaan kyrillinen kirjoitusjärjestelmä, joka hyödyntää kreikan aakkostoa, mutta useiden uusien grafeemien avulla on saavuttanut fonologisesti hyvän tarkkuuden. Toisaalta taas jokainen näiden tekstien kirjoitusjärjestelmistä hyödyntää ainakin jotain kreikan ortografialle vierasta innovaatiota.

Nyt käsiteltävissä teksteissä on havaittavissa molempia piirteitä runsaasti, ja siinä missä jossain tekstissä on jokin muualla tuntematon innovaatio normalisoitu, samassa kirjoitusjärjestelmä voi esiintyä kovin ikonisia piirteitä. Tällä käsiteparilla pyritäänkin lähinnä luokittelemaan eri kirjoitusjärjestelmän piirteitä suhteessa uuden järjestelmän esikuvana olevaan järjestelmään.

4.2 Konikovan evankeliumin ja rinnakkaistekstien grafemiikka vertailussa

Tässä alaluvussa vertaillaan Konikovan evankeliumin kirjoitusjärjestelmää kuuteen kreikkalaista kirjaimistoa käyttävään slaavilaiseen rinnakkaistekstiin, jotka edustavat erilaisia tekstityyppejä ja ovat peräisin eri aikakausilta. Tekstit ovat valikoituneet vertailuun muun muassa sillä perusteella, että alkuperäisistä teksteistä tai niiden osista on ollut saatavilla litteraation tai transkription ohella myös faksimile. Aluksi esitellään keskeisimmät grafeemiset piirteet teksteistä. Näissä kuvauksissa ei pyritä ottamaan huomioon kaikkea variaatiota, vaan hahmotellaan lähinnä yleiskuvaa kunkin tekstin kirjoitusjärjestelmästä.

4.2.1 Kuusi eteläslaavilaista tekstiä

Slaavilainen sanasto ja laulu Kosturin alueelta 1500-luvulta

Tämä käsikirjoitus poikkeaa muista teksteistä siinä, että se on yli kaksisataa vuotta vanhempi kuin muut tunnetut vastaavat käsikirjoitukset ja painetut tekstit. André Vaillant (Gianelli & Vaillant 1958, 46–47) on vakuuttunut siitä, että tekstin laatija on äidinkieleltään kreikkalainen, koska tiettyjä tekstissä esiintyviä virheitä äidinkielen puhuja ei tekisi. Kuitenkin tekstissä esiintyy muun muassa kerran grafeemi <ж> sanassa *ѡρμεν* 'ruis' (emt., 55) (mak. 'рж) ja kyrillisen kirkkoslaavin mallin mukaisia ligatuureja, kuten *α* sanassa *αμε* 'syödä.PREES.MON.1.'(emt., 53). Vaillant olettaa kirjoittajan käyttämän informantin opettaneen nämä merkintätavat kirjoittajalle (emt., 47).

Käytetty kirjoitusjärjestelmä varioi kovasti, mutta siinä on löydettävissä monia grafeemisia ratkaisuja, jotka esiintyvät myöhemmissäkin teksteissä. Palatoalveolaarisia konsonantteja merkitään satunnaisesti jota-ligatuurien avulla. Lisäksi joissain tapauksissa, joissa palatoalveolaaria seuraa toinen konsonantti, konsonanttien välissä saatetaan käyttää grafeemia <η> ilmaisemassa palatoalveolarisuutta. Affrikaattoja ilmaistaan yksinomaan sekvenssillä <τζ> riippumatta siitä, ovatko ne soinnillisia vai soinnittomia. Foneemia /d/ merkitään sekvenssillä <ντ> tai grafeemilla <τ>. Foneemi /g/ kirjoitetaan grafeemeilla <γ κ> tai sekvensseillä <γκ γγ>. /b/ merkitään joko grafeemilla <π> tai grafeemisekvenssillä <μπ>. (Emt., 45–57.)

Foneemia /i/ ilmaistaan yleensä grafeemeilla <ι> ja <η>. Kirjoittaja merkitsee aina */ɪ/:n ja */i/:n refleksiin siirtymävokaalin tai schwa-foneemin²⁴ grafeemien <λ> ja <ρ> lisäksi. Tässä tehtävässä on käytetty ainakin grafeemeja <α ε ι> ja digrafia <ου>. Historiallisen */ě/:n refleksi kirjoitetaan useimmiten ligatuurilla *α*, jollei refleksi ole /e/, jolloin se merkitään grafeemilla <ε>. (Emt., 45–57.)

*Nedělni poučeníja 1700-luvulta*²⁵

Palatoalveolaarisia ja palataalisia konsonantteja merkitään tässä käsikirjoituksessa yleensä ainoastaan foneemien /a/ ja /u/ edellä. Konsonantin jäljessä on tällöin <α> tai

²⁴ Vaillant tulkitsee */ɪ/:n ja */i/:n refleksit käsikirjoituksessa syllabisiksi konsonanteiksi, mikä tarkoittaisi sitä, että kyse on siirtymävokaalista.

²⁵ Tämän käsikirjoituksen grafemiikan analyysi perustuu Miletičin (1920) julkaisemiin käsikirjoituksen faksimile-sivuihin

<ιου> -sekvenssi, jonka alla on viiva, kuten sanassa *λιουμπόβ,τὰ* 'rakkaus.YKS.MÄÄR.' (Miletič 1920, 43). Tässä käsikirjoituksessa syniseesiskaaren esimerkki käy hyvin selville, koska viiva voi esiintyä ainoastaan jota – vokaali - yhdistelmien alla. Affrikaatat kirjoitetaan ainoastaan <τζ> -sekvenssillä. Mielenkiintoisesti loppusigmaa saatetaan käyttää myös keskellä sanaa, kuten esimerkki *προβοςγλάζναια* 'julistettu.FEM.YKS.' osoittaa (emt., 25). Ensimmäinen ζ voisi selittyä morfofoneemisella käytöllä kuten Konikovan evankeliumissa (ks. 2.1.2, foneemi /s/), mutta toista loppusigmaa se ei selitä. Foneemi /d/ merkitään grafeemilla <δ> ja foneemi /g/ grafeemilla <γ>. /b/ merkitään grafeemisekvenssillä <μπ>. Foneemisekvenssin /st/ ilmaisemiseen käytetään stigmaa.

Foneemeja /i/ ja /j/ ilmaistaan pelkästään jotalla, paitsi grafeemin <o> jäljessä, jolloin käytetään grafeemia <η>. Grafeemin <α> ja digrafim <ου> jäljessä /j/ kirjoitetaan jotalla ja vokaaligrafeemin alla olevalla viivalla, vokaalien jäljessä taas jotalla ja diareesiksella. /*ě/:n refleksi, silloin kun se murteessa eroaa /e/:stä, kirjoitetaan foneemi <ια> -sekvenssillä, jonka alla on viiva. Schwa-foneemi kirjoitetaan grafeemilla <α>. Foneemi /u/ kirjoitetaan aina digrafim <ου> ligaturilla *ϋ*. Kuten Konikovan evankeliumissa enklittiset datiiivipronominit, painottomat sanat saatetaan kirjoittaa yhteen pääsanansa kanssa myös tässä käsikirjoituksessa.

Daniil Moskopolislaisen Tetraglosson vuodelta 1802²⁶

Tässä tekstissä esiintyy varsin paljon häilyntää erilaisten grafeemisten ratkaisujen välillä. Palataalisia ja palatoalveolaarisia konsonantteja ilmaistaan muun muassa konsonanttigrafeemin jälkeen tulevalla jotalla, sitä seuraavalla vokaaligrafeemilla ja alla olevalla kaarella. Tekstissä käytetään palataalisten /n':n ja /l':n ilmaisemiseen lisäksi kahdennettuja grafeemeja <vv> ja <λλ>. Myös foneemia /š/ kirjoitetaan joskus kahdennetulla tavallisella sigmalla, etenkin sanan lopussa. Näiden merkintätapojen yhdistelmästä esimerkkinä sana *λοshot* 'huono.MASK.YKS.MÄÄR.': *λώσσιοτ* (Ničev 1977, 103). Affrikaatat kirjoitetaan yleensä <τζ> -sekvenssillä, mutta soinnillista affrikaattaa saatetaan joskus merkitä myös sekvenssillä <ντζ>. Kahdennettujen grafeemien käyttö ja <ντζ> -sekvenssi voivat selittyä sillä, että niiden esikuvina saattaa olla muutamien muiden aromuunikirjoittajien kreikaksi kirjoittamien tekstien

²⁶ Kirjan grafemiikan analyysi perustuu osittain Jouko Lindstedtin julkaisemattomiin muistiinpanoihin.

grafeemisia ratkaisuja (Ničev 1977, 39). Foneemi /d/ merkitään useimmiten grafeemilla <τ>, mutta foneemia /g/ sekä grafeemeilla <κ> että <γ>. Foneemia /b/ merkitään useimmiten grafeemisekvenssillä <μπ>. Foneemia /j/ voidaan kirjoittaa jota – vokaaligrafeemi – kaari -yhdistelmän lisäksi grafeemien <γτ> -sekvenssillä sekä vokaalin jäljessä myös jotalla ja diareesiksella.

Schwaa-vokaalia kirjoitetaan alfalla, jonka alla on *iota subscriptum*: <α>. Foneemia /i/ kirjoitetaan useimmiten grafeemeilla <η ι υ>. Foneemi /u/ kirjoitetaan aina digrafina <ου> ligatuurilla ρ.

*Tärlisin evankeliumi vuodelta 1861*²⁷

Palatoalveolaarisuutta ilmaistaan käsikirjoituksessa varsin satunnaisesti jota – kaari -yhdistelmällä. Affrikaattoja ilmaistaan sekä <τζ> että <τσ> yhdistelmillä, mutta näiden vaihtelu ei liity soinnillisuuden ilmaisemiseen. Foneemi /d/ merkitään useimmiten grafeemilla <δ>, jonka päällä on yksi piste tai grafeemilla <τ>. Foneemia /g/ merkitään grafeemilla <γ>. Foneemia /b/ merkitään useimmiten grafeemilla <π>, jonka päällä on piste, mutta myös grafeemisekvenssi <μπ> esiintyy.

/*ě/:n refleksi kirjoitetaan <ια> -sekvenssillä ja viivalla sekvenssin alla, kuten sanassa *σφιατηλοτου* 'valo.YKS.MÄÄR.' (Miletič 1920, 95). Schwaa-vokaalia merkitään alfalla. Foneemi /i/ kirjoitetaan pääsääntöisesti grafeemilla <η>, mutta myös muita merkintätapoja esiintyy silloin tällöin.

Kulakian evankeliumi vuodelta 1863

Kulakian evankeliumin kirjoitusjärjestelmää voidaan pitää kaikkein tarkimpana ja johdonmukaisimpana verrattuna kaikkiin tässä esiteltyihin teksteihin. Syniseesiskaaren käyttö on viety tässä käsikirjoituksessa kenties kaikkein pisimmälle, sillä se saattaa esiintyä myös niiden konsonanttien alapuolella, joiden palataalisuutta tai palatoalveolaarisuutta se ilmaisee, sen lisäksi että, kuten Konikovon evankeliumissa, kaari voi olla myös muun vokaaligrafeemin kuin jotan alla²⁸. Soinnillisia affrikaattoja ilmaistaan sekvenssillä <τζ> ja soinnittomia sekvenssillä <τσ>. Foneemi /d/ merkitään

²⁷ Käsikirjoituksen analyysissä on käytetty Miletičin (1920) julkaisemaa faksimilea.

²⁸ Tällaisen käytön voi nähdä rinnastuvan innovaationa jo latinalaisilla aakkosilla kirjoitettujen slaavikielten diakriitteihin.

deltalla ja diareesiksella, foneemia /g/ gammalla ja diareesiksella ja foneemia /b/ piillä ja diareesiksella, esimerkkinä tällaisesta käytöstä sana 'toinen.MASK.YKS.MÄÄR'
drugjut: *δρῶνῃοντ* (Mazon & Vaillant 1938, 264). (Emt., 17–22.)

Foneemi /i/ kirjoitetaan säännöllisesti jotalla, foneemi /j/ jotalla, jotalla ja diareesiksella tai pelkällä kaarella. Schwaa-foneemi kirjoitetaan useimmiten jotalla, jonka päällä on poikkiviiva: <ī>, myös muita kirjoitustapoja esiintyy. (Emt., 17–22.)

Boboščican evankeliumi vuosilta 1870–1880

Tällä käsikirjoituksella tiedetään olleen useita kirjoittajia, mikä näkyy myös käytetyissä grafeemisissa ratkaisuisissa. Palatoalveolaarisia äänteitä ilmaistaan joskus jota – vokaaligrafeemi -yhdistelmällä ja rivin alla olevalla viivalla. Foneemi <σ> kirjoitetaan joskus kahdennetulla sigmalla, kuten *Tertraglossonissa*. Murteelle tyypilliset foneemit /šč/ ja /ždž/ kirjoitetaan molemmat sekvenssillä <σσ>, kuten kysymyspronominissa *ščo*: *σσὸ* (Mazon 1936, 142). Affrikaatat <c č dž> ovat homografisia ja ne kirjoitetaan sekvenssillä <τσ>. Foneemi /d/ merkitään deltalla tai taulla, foneemi /g/ gammalla ja foneemia /b/ piillä tai <μπ> -sekvenssillä. Foneemia /j/ ilmaistaan muun muassa jotalla ja diareesiksellä, grafeemilla <γ> -sekvenssillä <γι>. (Emt., 21.)

/*ě/:n refleksi kirjoitetaan sekvenssillä <εα>, jonka alla on viiva. Näin tehdään huolimatta siitä, että jotaa ei käytetä. Foneemia /i/ ilmaistaan kaikilla kreikan aakkoston suomilla tavoilla.

4.2.2 Tekstien vertailua

Tässä vertailuihin käsikirjoituksiin nähden Konikovan evankeliumin kirjoitusjärjestelmä asettuu tarkkuudessaan, yksiselitteisyydessään ja ekonomisuudessaan varsin korkealle. Vaikka Konikovan evankeliumissa ei eroteta toisistaan soinnittomia ja soinnillisia affrikaattoja, eikä foneemille /ǣ/ ole omaa merkintätapaansa, käsikirjoituksessa esiintyviä grafeemisia ratkaisuja käytetään johdonmukaisesti. Nyt käsiteltyjen tekstien tarkin kirjoitusjärjestelmä on Kulakian evankeliumissa, joka on myös iällisesti nuorimpia tekstejä.

Syniseesiskaaresta todennäköisesti polveutuva palataalikaari esiintyy muodossa tai toisessa kaikissa käsikirjoituksissa lukuunottamatta slaavilaista sanastoa Kosturin alueelta, joka on myös teksteistä selkeästi vanhin. Jouko Lindstedt (2008, 399) vertaa

palataalikaaren käyttöä Konikovon ja Kulakian evankeliumeissa ja toteaa kaaren käytön siirtyneen Kulakian evankeliumissa seuraavalle tasolle, vaikka suoraa yhteyttä tekstien välillä ei ole syytä otaksua. Nyt vertailtavien käsikirjoitusten pohjalta on kuitenkin kenties mahdollista hahmotella jotakin tämän grafeemisen innovaation kehityskulusta.

Nedělni poučeníja -teoksessa kaaren käyttö on tiukasti sidottu jotain yhteyteen kreikan ortografian mukaisesti: kaari merkitsee sitä, että jotain edustama äänne on osa samaa tavua seuraavan vokaalin kanssa. Palataalisuutta ja palatoalveolarisuutta ilmaistaan ainoastaan grafeemin <α> ja ligatuurilla *ϣ* kirjoitettavan digrafin <ou> edellä. Näin kirjoitettu jota voi joko edustaa foneemia /j/ tai vaikuttaa edeltävän konsonanttigrafeemin ääntymiseen. *Tetraglossonissa* kaaren käyttö on pitkälle samanlaista, mutta siinä kaarta voidaan käyttää jotain ja useamman vokaaligrafeemin kanssa. Tärllisin evankeliumissa puolestaan kaaren käyttö on melko sporadista, mutta kuitenkin yhteneväistä perusperiaatteiltaan kahden aiemmin mainitun tekstin kanssa. Tietynä eroavaisuutena voidaan kuitenkin pitää sitä, että kaari, tai pikemmin viiva tässä tapauksessa, kirjoitetaan ainoastaan jotain alle, ei molempien jotain ja seuraavan vokaalin.

Konikovon evankeliumissa palataalikaaren sisällä on piste, joka mitä todennäköisimmin on peräisin *iota subscriptumista*. Kenties juuri siitä syystä, että kaari näin ollen kirjoitetaan aina jotain kanssa, se voi sijaita oikeastaan minkä tahansa vokaaligrafeemin alla. Konikovon evankeliumissa palataalikaari saattaa olla myös ennen sitä konsonanttigrafeemia, jonka ääntymiseen se vaikuttaa. Pelkkä kaari saattaa myös osoittaa muun muassa sananalkuista foneemia /j/. Kulakian evankeliumissa palataalikaari voi taas esiintyä diakriittimaisesti myös konsonanttigrafeemin alla. Koska Kulakian evankeliumissa ei ole mitään *iota subscriptumiin*kaan viittaavaa, voidaan kenties sanoa, että palataalikaari on tässä vaiheessa menettänyt viimeisen konkreettisen siteensä syniseesiskaareen ja sen alkuperäiseen funktioon.

Edellä esitetystä ei ole mahdollista vetää varsinaisesti johtopäätöksiä palataalikaaren kehityksen kronologiasta, eikä tämän ilmiön osalta voida päätellä myöskään sitä, onko jokin nyt käsitelty teksti vaikuttanut suoraan toiseen tekstiin.

Tekstejä erottaa ja yhdistää tästä huolimatta muutama ulkografeeminen ominaisuus, jolla saattaa olla merkitystä sen suhteen, minkälaiseksi niiden kirjoitusjärjestelmä on muotoutunut. Konikovon, Kulakian ja Tärllisin evankeliumit ja Daniilin *Tetraglosson*

eroavat kolmesta muista teksteistä siinä, että niiden ulkoasu on huomattavasti koristellumpi ja huolitellumpi kuin loppujen tekstien. *Tetraglossonin* sivut ovat pelkistettyjä, mutta se on toisaalta ainoa teksteistä, joka on painettu. Nämä neljä teosta edustavat myös grafeemisten ratkaisujensa tarkkuuden ja ekonomian osalta kehittyneintä osaa nyt käsitellyistä teksteistä. Tämä tarkoittanee, että samasta syystä kuin kirjojen ulkonäköönkin on panostettu, myös toimivan kirjoitusjärjestelmän luomiseen on uhrattu enemmän työtä. Syy tällaisissa eroissa tekstien välillä liittyy luultavasti niiden aiottuihin käyttötarkoituksiin.

Toinen tekstejä yhdistävä ja erottava tekijä on kyrillisen kirkkoslaavin vaikutus tekstien kirjoitusjärjestelmiin. Suoria jälkiä kirkkoslaavin grafeemeista on vain Konikovan evankeliumissa ja kosturilaisessa sanastossa, mutta vaikka *Nedělni poučenija* -teoksessa ei tällaisia grafeemeja olekaan, syniseesiskaaren käyttö ainoastaan jotan ja <α>:n sekä jotan ja ligatuurin *ϣ* kanssa tuntuu olevan melko suora merkki siitä, että kirjoittaja on tuntenut kirkkoslaavin kyrillisen aakkoston vastaavat ligatuurit.

Voidaan pohtia myös sitä, onko foneemien /d/ ja /g/ merkitseminen grafeemeilla <δ> ja <γ> myös osoitus kirkkoslaavin vaikutuksesta, kuten on esitetty (ks. Nuorluoto 2005, 331). Tämä otaksuma tuntuisi sikäli oikealta, että /d/ ja /g/ kirjoitetaan systemaattisesti grafeemeilla <δ> ja <γ> vain Konikovan evankeliumissa ja teoksessa *Nedělni poučenija*, joissa kuten todettua, kirkkoslaavin vaikutus muutenkin näkyy. Kulakian evankeliumin tapa merkitä <δ> ja <γ> diareesiksella kirjoitettaessa soinnillisia klusiileja saattaa kertoa siitä, että kirjoittaja on tuntenut heikommin kyrillisen kirkkoslaavin traditiota tai vaihtoehtoisesti ollut tiiviimmin sidoksissa kreikkalaiseen. Tämä saattaa pitää paikkansa myös evankeliumin kielen osalta, sillä Konikovan evankeliumissa tuntuisi olevan enemmän esimerkiksi kirkkoslaavilaista sanastoa kuin Kulakian evankeliumissa²⁹.

Edellä normalisointiin ja ikonisointiin liitetyt piirteet eivät tunnu varsinaisesti merkittävästi yhdistävän tai erottavan nyt vertailtuvia käsikirjoituksia, molempia tendenssejä löytyy kaikista käsikirjoituksista. Kuitenkin se, onko samassa teoksessa myös runsaasti kreikankielistä tekstiä, tuntuu korreloivan yhden normalisointiin ja ikonisointiin liittyvän piirteen kanssa huomattavasti, nimittäin foneemin /i/

²⁹ Kaiken kaikkiaan kirkkoslaavin vaikutusta teksteissä tulisi arvioida vertailevasti leksikon ja muiden kielen tasojen osalta, jotta voitaisiin sanoa varmemmin, mikä kunkin kirjoittajan suhde tähän olemassa olleeseen slaavilaiseen kirjalliseen traditioon on ollut.

merkitsemiseen käytettyjen grafeemien osalta. Foneemia /i/ edustamaan on normalisoitunut joko <ι> tai <η> kaikissa teksteissä, joissa ei ole juurikaan kreikankielistä tekstiä lukuunottamatta Boboščican evankeliumia, jonka grafemiikka on muutenkin varsin vaihtelevaa osittain useasta kirjoittajasta johtuen. Konikovan evankeliumissa, Daniilin *Tetraglossonissa* ja Kosturilaisessa sanastossa, joissa kreikankielistä tekstiä on runsaasti, esiintyvät lähes tulkoon kaikki nykykreikan kirjoitusjärjestelmän tavat ilmaista foneemia <i>. Tämä voi kertoa kirjoittajan tiedostamattomasta tai tiedostetusta tarpeesta jäljitellä kreikan kirjoitusjärjestelmää myös sellaisilta osin kuin se on slaavikielen kannalta redundanttia.

5 Loppupäätelmät

Konikovan evankeliumi on tieteellisesti ja kulttuurihistoriallisesti merkittävä löydös. Käsikirjoituksen grafemiikan tutkimuksen osalta tässä pro gradu -tutkielmassa on pyritty valottamaan kattavasti teoksen kirjoitusjärjestelmään liittyviä kysymyksiä niin tekstin sisäisen grafeemisen järjestelmän, murteentutkimuksen kuin slaavilaisten rinnakkaistekstienkin kannalta. Lisäksi tämä työ on tarjonnut mahdollisuuden pureutua joihinkin grafemiikan alan keskeisiin teoreettisiin ongelmiin tavalla, joka ainakin suomenkielisessä tieteellisessä kirjallisuudessa on poikkeuksellista.

Ensimmäisessä luvussa käsiteltävät grafemiikan teoreettiset kysymykset muodostavat varsin ison osan tätä työtä. Erityisesti grafeemin käsitteen määrittelyjen pohdinta osoittautuu tärkeäksi, sillä monet grafeemista esitetyt näkemykset ovat sekä sisäisesti että keskenään varsin ristiriitaisia. Koska myös tässä työssä käytetty grafeemin määritelmä jää jonkin verran epätydyttäväksi, on grafeemiteorioista vedettävä se hieman pessimistinen loppupäätelmä, että riittävän abstrakti, kaunis ja pelkistetty kuvaus grafeemista ei ole mahdollinen, jos yhtäaikaisesti halutaan sen olevan selitysvoimainen mahdollisimman monen eri kirjoitusjärjestelmän osalta.

Tätä tulkintaa ei pidä nähdä suosituksena hylätä grafemiikan teoria tieteenalana puhumattakaan grafemiikan tutkimuksesta. Kenties tämäkin työ onnistuu omalta osaltaan osoittamaan sen, mikä grafemiikan tutkimuksen paikan kielitieteen kentässä tulisi olla. Koska kirjoitusjärjestelmä eroaa niin monessa suhteessa puhutusta kielestä, ei kielitieteen perinteisen jaottelun mukainen hahmotusyritys ole järkevä lähestymistapa grafemiikkaan. Grafemiikan tutkimuksen tulisi tarjota useampaa eri tieteellistä lähestymistapaa hyödyntävä laaja-alainen, filologinen näkökulma kieleen ja teksteihin.

Konikovan evankeliumin kirjoitusjärjestelmä paljastuu tarkastelun jälkeen suhteellisen johdonmukaiseksi ja tarkaksi. Kirjoittajan tekemät ratkaisut näyttäytyvät ymmärrettävinä, kun ne asetetaan kontekstiinsa vaikutteidensa ja sisäisen logiikkansa osalta siitäkin huolimatta, että tämän analyysin jälkeen osa tekstissä tapahtuvasta grafeemisesta variaatiosta jää selittämättä. Peruslähtökohdiltaan foneeminen kirjoitusjärjestelmä heijastelee aika-ajoin myös morfofoneemisia piirteitä, joista osa selittyy sillä, että kirjoittajan on täytynyt tuntea kirkkoslaavin kielen kirjoitusjärjestelmä ja traditio melko hyvin.

Grafemiikan tutkimus esimerkiksi vertailevassa mielessä osoittautuu tarpeelliseksi myös selvitetessä käsikirjoituksen murteen fonologian ongelmia. Vaikka historiallis-vertaileva kielentutkimus perinteisesti hyödyntää lähteenään tekstejä, myös erityinen grafeeminen näkökulma voi tuoda lisätietoa tutkittavasta kysymyksestä. Osa Konikovan evankeliumin kielen kysymyksistä jää edelleen auki, mutta mahdolliset uudet tekstilöydöt saattavat tuoda näihin ongelmiin lisävaloa.

Konikovan evankeliumi on toisten kreikkalaisin kirjaimin kirjoitettujen slaavilaisten tekstien rinnalla tyypillinen siinä mielessä, että se ei muistuta kirjoitusjärjestelmältään tarpeeksi riittävästi mitään muuta tekstiä, että voitaisiin todeta sen vaikuttaneen tai ottaneen vaikutteita suoraan toisesta tekstistä. Poikkeukselliseksi sen tekee taas se, että se on kirjoitusjärjestelmältään nyt tutkituista aikalaisteksteistä ehdottomasti tarkimpia ja johdonmukaisimpia. Kuten myös muissa tutkimuksissa teksteissä grafeeminen tarkkuus tuntuu korreloivan sen kanssa, kuinka huolitellun työn tulos teos ulkoisesti on.

Mielenkiintoinen kysymys normalisoinnin ja ikonisoinnin osalta on se, onko tämä käsitepari todistusvoimainen myös psykologisessa mielessä. Toisin sanoen onko mahdollista ajatella, että kirjoittaja kokee käyttämänsä grafeemiset ratkaisut nimen omaan pyrkimyksenä pois tai kohti sitä kirjoitusjärjestelmää, joka toimii esimerkiksi kirjoitusmerkkien lähteenä. Tätä kysymystä olisi mahdollista tutkia vertailemalla vielä tarkemmin sen vaikutusta, käytetäänkö samassa teoksessa myös toista kieltä, joka hyödyntää grafeemisten ratkaisujen lähteenä olevaa kirjoitusjärjestelmää.

Nyt tarkastelluissa kirjoituksissa ei ole mahdollista havaita suoria vaikutteiden lainautumisia, vaikka yhteisiä piirteitä kuten syniseesiskaaren käyttö ja affrikaattojen kirjoittaminen <τζ> -sekvenssillä toki on. Näin ollen herääkin kysymys, missä määrin eri kirjoittajat ovat tunteneet toistensa tekstejä, ja kuinka paljon taas kreikan kirjoitus-traditio on ohjannut samankaltaisiin innovaatioihin. Kysymykseen voi tarjota vastauksen uusien tekstien löytyminen, mutta tunnettujenkin käsikirjoitusten grafemiikan tutkiminen toisi epäilemättä lisävaloa tähän ongelmaan. Kreikkalaisin kirjaimin kirjoitettujen slaavilaisten tekstien ilmeisen suuri määrä kertoo kuitenkin ainakin siitä, kuinka suuri tarve tällä tietyllä kulttuurisella alueella on vuosisatojen ajan ollut yhteisen ja oman kirjoitustradition puuttuessa kommunikoida kirjallisesti juuri slaavilaisella kielellä.

6 Sažetak na hrvatskom: Grafemika makedonskog teksta Konikovskog evanđelja

Uvod

Ovaj rad ima za cilj istražiti grafemiku makedonskog teksta u jednome makedonsko-grčkom dvojezičnom rukopisu poznatom po imenu Konikovsko evanđelje. Konikovsko evanđelje pronašla je ekipa finskih znanstvenika zime 2003.–2004. godine u knjižnici pravoslavne patriaršije u Aleksandriji u Egiptu. Rukopis potječe vjerojatno s kraja 18. ili s početka 19. stoljeća (Lindstedt 2008, 397). Unatoč činjenici da je dotični tekst relativno novijeg datuma, rukopis predstavlja vrlo važno djelo jer je napisan na narodnom makedonskom jeziku. Slavenski jezik rukopisa pripada južnovardarskom dijalektu makedonskog jezika, kojim se danas služe govornici u Republici Grčkoj.

Jedan od centralnih problema u grafemičkom istraživanju Konikovskog evanđelja jest to što je makedonski tekst napisan grčkim pismom. Grčko pismo nema odgovarajućih znakova za slavenske postalveolarne frikative, kao što su /š/ i /ž/ i afrikate /č/ i /dž/. Ne postoji ni jednostavan način obilježavanja tipičnih palatalnih okluzivnih suglasnika makedonskog jezika /k'/ i /g'/. Druga je teškoća da u novogrčkom jeziku izgovor, primjerice, fonema koji se obilježavaju grafemima <γ> i <δ> (koji su bili uzori za ćiriličke grafeme <г> i <д>) više ne odgovara fonetskom obliku makedonskih /g/ i /d/.

Problemi sa samoglasnicima drukčiji su od suglasnika. U južnovardarskom dijalektu postoji jedan samoglasnik koji se nije mogao pisati grčkim slovima, a to je /ǎ/. Iako problemi sa samoglasnicima ne izgledaju tako veliki, važan se dio grafemičke analize tiče načina na koji je prevoditelj koristio različita grčka slova i digrafe za /i/ i /e/ jer je u ortografiji novogrčkog jezika zbog povijesnih glasovnih promjena postojao bezbroj grafema kojima se obilježava isti fonem.

Kao u grčkom politonskom pravopisu, u makedonskom tekstu rabe se akcenatski znakovi akut i cirkumfleks. Jedan je od zadataka ove analize odrediti funkciju i uporabu tih znakova kao i drugih negrafemskih grafičkih sredstava, jer postoji mogućnost da su se neki od njih rabili za nepoznate funkcije u makedonskom tekstu.

Iako se ova analiza zasniva na inventaru fonema u južnovardarskome dijalektu kao temelj uspoređivanja odnosa između grafemā i fonemā, ne smije se zanemariti ni pitanje o točnom obliku fonemskog sustava makedonskog dijalekta rukopisa. Iz osnova

grafemike eventualno je moguće naći neke odgovore na ova pitanja jer u tekstu postoji varijacija koja još može sakrivati neke fonološke razlike dotičnoga govora.

Bez obzira na činjenicu da je na području sjeverne Grčke za vrijeme sastavljanja ovog rukopisa vjerojatno postojala relativno široka tradicija slavenske pismenosti na grčkome pismu, ta tradicija nije, ipak, bila nipošto ortografski jednolika ili standardizirana (o tradiciji vidi npr. Mazon & Vaillant 1938, 9). To znači da su pisar i prevoditelj rukopisa vjerojatno morali izmisliti znatan dio grafemičkih sredstava koja se rabe u rukopisu. Uz uspoređivanje drugih poznatih tekstova s istog područja i iz istog doba može se saznati koja je vezanost grafemike ovog rukopisa s ostalom tradicijom.

Opis rukopisa

Konikovsko evanđelje sadrži zbirku evanđeljskih tekstova za svaku nedjelju i svaki praznik. Rukopis ima originalan grčki tekst koji se bazira na prijevodu Novog zavjeta na narodni grčki jezik iz 1710. godine. Moguće je, ipak, da je izvorni grčki tekst tek iz 1810. godine (Leiwo 2008, 252). Na lijevoj se strani svake stranice nalazi grčki izvorni tekst, a na desnoj makedonski prijevod. Naziv »Konikovsko evanđelje« došao je od pretpostavke da je prevoditelj djela bio monah Pavel Božigropski koji je rođen u selu Konikovo (u današnjoj Grčkoj poznatom pod imenom Dytiko). Monah Pavel nije, ipak, kako se pokazalo, bio autor ovog rukopisa, ali ga je on namjeravao dati tiskati. Uspio je ionako izdati samo četiri stranice 1852. godine (Lindstedt & Wahlström 2008, 235). U tekstu je Pavel ostavio jedan pisani sloj koji se sastoji od nekoliko korekcija na leksičkoj i fonološkoj razini.

Rukopis je vjerojatno obuhvaćao 136 stranica od kojih je samo 78 sačuvano, što je otprilike 57 posto originalne knjige. Od sačuvanih stranica, 74 sadrže tekst. Makedonski tekst ima oko 9700 riječi. Nepreciznost ove procjene potječe iz činjenice da broj riječi ovisi o tome što se smatra riječju u tekstu.

O teoriji grafemike

U ovom se radu grafemika smatra disciplinom lingvistike koja istražuje odnos pisanoga i govorenoga jezika. Za grafemiku je od središnje važnosti da se bavi pismom kao sustavom, a ne, na primjer, odnosom književnog i govornog jezika iz perspektive varijacije ili stilistike. Grafemika kao disciplina pokušava apstrahirati opis pisma klasificirajući funkcionalne i razlikovne elemente pisanja. Kao što kaže Hans Peter von Althaus (1980, 138) »grafemika je znanost distinktivnih elemenata pisanoga jezika, njihovih odnosa, sustava i funkcija«.

Grafemici je tipično da se ne uklapa u jednu jedinu lingvističku teoriju. Mnoge se druge grane lingvistike bave istim pitanjima kao i grafemika, ali se ne nazivaju grafemikom. Na primjer paleografija, interpretacija starih rukopisa itd. često se služe istim metodama kao i grafemika. Iako postoji jedan broj teoretskih istraživanja o grafemici, teoretska se pitanja postavljaju najčešće samo kada to predmet istraživanja izričito zahtijeva.

Nekoliko je znanstvenih disciplina koje su vrlo slične grafemici. Grafetika se bavi preduvjetima i dijelovima vizualne jezične komunikacije (Althaus, von 1980, 138). Gramatologija, s druge strane, istražuje pisane sustave u tipološkom, komparativnom i razvojnom smislu. Grafemiku možemo smatrati dijelom gramatologije (Daniels 1996, 3–5). I relativno novo polje, grafolingvistika, obuhvaća, prema definiciji Matea Žagara (2007, 11–12), grafemiku.

Da bi se grafemika kao disciplina mogla definirati točnije, mora se početi od definicije pisanja. Možemo ugrubo reći da postoje dva glavna pogleda o pisanju. Prema prvome je pisanje sustav simbola kojemu je jedini zadatak predstavljati glasove govorenog jezika. Drugi stav odbacuje ideju o pisanju kao simboličkom sustavu i naglašava samostalnost pisanog jezika u odnosu na govoreni: pisanje nije samo sistem, već jezik.

I jedno i drugo stanovište je diskutabilno. Ako razmatramo riječi *ruža* i *Ruža* i pretpostavimo da se obje pojavljuju u sredini rečenice, možemo s velikom sigurnošću reći da prva riječ označava cvijet a druga žensko ime. Ako bi pisanje samo simboliziralo glasove govorenog jezika, ne bi bilo moguće u pisanju razlikovati te dvije riječi jer ta razlika ne postoji u govorenom jeziku. Ako tvrdimo da je pisanje posve samostalan sustav, moramo, s druge strane, imati na umu da su, uprkos tome što primjeri *ruža* – *Ruža* pokazuju posebnu prirodu pisanja, apsolutno najvažnije funkcije pisanja vezane za izražavanje glasovnih osobina jezika.

S točke gledišta teorije grafemike zaključujemo iz ovih proturječnih stavova da iako se pisanje mora smatrati jezikom, osobine pisanog jezika nisu slične govorenom jeziku. To znači da se lingvističke metode istraživanja govorenog jezika ne mogu poistovjećivati s metodama potrebnim za proučavanje pisanog jezika jer to prouzrokuje potencijalne probleme u grafemičkoj analizi: kako nazivati razliku između velikog i malog slova sa stanovišta fonološke terminologije? Odnos pisanja i govorenog jezika jest problematičan, ali upravo ta problematika formira primaran predmet istraživanja grafemike kao grane lingvistike.

Glavni pojam grafemike je grafem. Kao i o pisanju, i o grafemu ima mnogo interpretacija. Na osnovi jednog mišljenja, grafemom se smatra najmanja distinktivna jedinica pisanog jezika, a grafemi se mogu prepoznati i klasificirati u tekstu bez ikakvog znanja njegovih glasovnih funkcija. Polazište je drugog mišljenja posve suprotno, fonologija: grafem je pisani znak ili sekvencija pisanih znakova koji odgovara jednom fonemu u govorenom jeziku. (Althaus, von 1980, 145.)

Prvi od gore navedenih stavova približava se neznanstvenoj ideji slova u abecedi. Problem te definicije jest da nema nikakvog načina sigurno zaključiti što je najmanja distinktivna jedinica u pismu ako nemamo više informacija o funkcijama pisanih znakova. Nemoguće nam je s čisto tekstualnog polazišta reći jesu li akcenatski znakovi grčkog jezika dijelovi grafema iznad kojih se pišu. To znači da moramo, ipak, imati minimalno znanje o drugim funkcijama pisma da bismo mogli definirati i klasificirati što je najmanji distinktivni dio pisma.

Drugi stav u svoju definiciju grafema uključuje njegovu funkciju. A i tu ima problema: Iako je razumljivo da se, primjerice, *dž* smatra jednim grafemom jer odgovara jednom fonemu u hrvatskom jeziku, afrikatu /dž/, na isti bismo način morali nazivati u engleskoj riječi *acquiesce* sekvenciju *sce* jednim grafemom jer simbolizira jedan fonem /s/ iako istodobno *sce* odgovara dvama fonemima /s e/ u riječi *scent*.

Manfred Kohrt (1986, 86) dolazi u svojoj analizi povijesti termina »grafem« do vrlo negativnog zaključka u svezi s upotrebljivosti samog pojma grafem. On kaže da se umjesto loših i dubioznih definicija grafema moramo koncentrirati na dobre opise odnosa pisanih znakova i glasova u pojedinačnim pismima jer moramo priznati da su najmanje jedinice pisanog i govorenog jezika toliko povezane sa svojim vlastitim kontekstima da nikako ne postoje opći, jednostavni i dvosmjerni odnosi među njima.

Grafemički sustav Konikovskog evanđelja

U ovom radu pojam »grafem« uglavnom odgovara jednom slovu u grčkome pismu. Grafem, najmanji distinktivni element pisma, ipak je apstraktan pojam zato što se sastoji od glifa, neklasificiranih najmanjih jedinica pisma, koji mogu biti analizirani kao alografi jednog grafema ako su u komplementarnoj distribuciji ili ako se zamjenjuju slobodno. Primjerice, grčki glifi σ i ς alografi su grafema $\langle\sigma\rangle$ jer se na kraju riječi rabi isključivo ς , takozvana krajnja sigma, ali na drugim mjestima σ . Isto tako se smatraju σ i Σ , malo i veliko slovo, alografima jednog grafema.

Slijedi tablica u kojoj je ugrubo predstavljen odnos između grafema i fonema u makedonskom tekstu Konikovskog evanđelja. Poslije te analize koncentrirana se na istraživanje problematičnijih i zahtjevnijih pojava grafemike. Tu se kao polazna točka za uspoređivanje grafema i fonema koristi pretpostavljeni sustav fonemskog inventara u govoru Konikovskog evanđelja (Nuorluoto 2008).

Fonem	Grafemički oblik	Fonem	Grafemički oblik
a	α	k'	κ ; κ s jota-ligaturom
ă	α	l	λ
b	$\mu\pi$	l'	λ ; λ s jota-ligaturom
c	$\tau\zeta$	m	μ
č	$\tau\zeta$ s lukom	n	v
d	δ	n'	v ; v s jota-ligaturom
dz	$\tau\zeta$	o	\omicron ; ω
dž	$\tau\zeta$ s lukom	p	π
e	ϵ ; $\alpha\iota$	r	ρ
f	φ	s	σ
g	γ	š	σ s jota-ligaturom ili s lukom
g'	γ ; γ s jota-ligaturom	t	τ
h	χ	u	$\omicron\upsilon$
i	ι ; η ; $\epsilon\iota$; $\omicron\iota$; v	v	β ; $(\alpha)\upsilon$; $(\epsilon)\upsilon$
j	$\ddot{\iota}$; $\ddot{\upsilon}$; jota-ligatura ; luk	z	ζ
k	κ	ž	ζ s jota-ligaturom ili s lukom

Fonem /ǎ/

Fonemi /a/ i /ǎ/ ne razlikuju se u grafemičkom sustavu Konikovskog evanđelja jer se oba pišu grafemom <α>. To je problematično zato što je moguće da /ǎ/ rezultira i iz redukcije neakcentuiranog fonema /a/. U tekstu postoji jedan minimalni par s ovim fonemima: *sam* : *sǎm*, od kojih je prvi pridjev 'sam', a drugi glagol 'sam'. Na početku rukopisa, čini se, rabi se akcenatski znak cirkumfleks iznad glagola i akut iznad pridjeva, ali u daljnjem tekstu rukopisa te razlike nema.

Fonem /b/

Fonem se /b/ obilježava digrafom <μπ> osim u riječi *zburuva* u kojoj se fonem normalno obilježava samo grafemom <π>. Pisar je, vjerojatno, imao na umu progresivnu asimilaciju tipičnu grčkom jeziku: namjera mu je da se zvučni suglasnik /z/, pisan grafemom <ζ>, ogleda u izgovoru sljedećeg bezvučnog suglasnika.

Fonemi /d/ i /g/

Grčkim grafemima <δ> i <γ>, kojima se u tekstu obilježavaju fonemi /d/ i /g/, odgovaraju frikativni suglasnici u grčkom jeziku, ne zatvoreni. Takva se uporaba može oslanjati na utjecaj crkvenoslavenskoga jezika.

Obilježavanje palatalnosti i palatoalvearnosti

Iz razloga što u grčkom pismu nema znakova za obilježavanje palatalnosti i palatoalvearnosti okluzivnih suglasnika, pisar je morao naći dosljedan način pisanja ovih, u slavenskim jezicima frekventnih fonema. Kada palatalni ili palatoalveolarni suglasnik stoji ispred samoglasnika zadnjeg reda, on se piše uz pomoć jotiranja, dakle grafemom <ι> uz samoglasnike <α> ili <ω>, ili uz digraf <ου> kao, primjerice, u riječi *kuk'a* 'kuća' koja se piše *κούκτα*.

Ako je palatoalveolarni suglasnik pred samoglasnikom prednjeg reda, pisar rabi takozvani palatalni luk ispod samoglasnika kao u glagolu *beše*, napisanom *πέσε*. Ako palatalni suglasnik stoji ispred samoglasnika prednjeg reda, palatalnost se ne obilježava u tekstu, kao što je slučaj, primjerice, u partikuli za buduće vrijeme *ki*: *κεῖ*. Fonem /j/ se

piše ili s jotiranjem ili s palatalnim lukom. Ako ispred fonema /j/ stoji samoglasnik, /j/ se piše s grafemom <ι> ili <υ> i diaresisom: *ī*, *ū*.

Afrikate /c/ – /dz/ i /č/ – /dž/

Prevoditelj i autor Konikovskog evanđelja ne pravi razliku između bezvučnih i zvučnih afrikata /c/ – /dz/ i /č/ – /dž/. Možda takvo razlikovanje nije ni potrebno, jer se zvučne afrikate pojavljuju manje od dvadeset puta u tekstu. Nije jasno zašto se uvijek rabi grafemska sekvencija <τζ> u ovakvim slučajevima, ali i u tradiciji, u kojoj se koristi grčko pismo za pisanje negrčkih jezika, <τζ> se često pišu za slične afrikate (Lindstedt 2008, 399).

Fonemi /i/, /e/ i /o/

U grčkom pismu postoje mnoge mogućnosti za obilježavanje fonema /i/, /e/ i /o/. Za /e/ pisar najčešće koristi grafem <ε>, za /i/ grafem <η> a /o/ grafem <ο>. Ti se fonemi pišu s drugim grafemima ili digrafima često po uzoru na grčki tekst. Nekoliko riječi se, primjerice, uvijek piše s <υ> vjerojatno zato što se <υ> rabi u grčkim riječima od kojih su prevedene: riječi Σῖν 'sin', Γοσποδόν 'gospodin' i σῖλα 'sila' pišu se *Υἰός*, *Κύριος* i *δύναμις* na grčkome. U nekoliko slučajeva razlog uporabi grafema može biti i uzor koji je preuzet iz grčke gramatike. Ipak ostaje varijacija koju je teško objasniti ovakvim objašnjenjima.

Fonemi /s/ i /z/

Fonem /s/ se piše grafemom <σ> i /z/ grafemom <ζ>. Grafem <σ> ima alograf ς koji se koristi jedino na kraju riječi. Taj alograf ima, ipak, i drugu funkciju. Naime, u nekim prefiksima, koji završavaju na /s/ ili /z/ ovisno o kontekstu, /s/ i /z/ se pišu isto tako sa ς. Primjerice u glagolu *izbriša* rabi se alograf ς: *ἡςμπισιά*, kao i u glagolu *ispālnat*: *ἡςπάλατ*.

Ligature

U makedonskom tekstu Konikovskog evanđelja rabe se grčke ligature. Digraf <ov> piše se malim slovima gotovo uvijek u obliku ligature *ϝ* u kojoj je <o> napisan ispod <v>. Grafemska sekvencija <στ> piše se s ligaturom *ϣ*. Ta ligatura može značiti i fonemsku sekvenciju /št/ ako ligaturu slijedi palatalni luk. U tekstu ima još nekoliko grčkih ligatura koje se pojavljuju redovito.

Posebni su slučajevi jotirani samoglasnici u kojima je <ι> vezan za grafeme <α> ili <ω> ili za digraf <ov>. Uzor ovih ligatura dolazi iz crkvenoslavenskog jezika. Primjerice, ligatura *ρα* ne postoji u grčkoj pisanoj tradiciji.

Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi

Pisar Konikovskog evanđelja ponekad oklijeva u tome treba li neke riječi pisati sastavljeno ili rastavljeno. Postoji mnogo primjera o tome kada se prefiksi pišu rastavljeno od glagola. Ta praksa postaje rjeđa prema kraju rukopisa.

Upravo suprotno, konstrukcije koje se sastoje od imenice i enklitičke dativne zamjenice u posvojnoj funkciji, redovito se pišu sastavljeno kao u sintagmi *Učenicite mu: Ουτ̄ζενίτ̄ζοιπέμου*. U grčkom se tekstu rukopisa paralelne konstrukcije pišu na isti način.

Grafemika rukopisa s dijalektološke perspektive

Cijeli makedonski tekst rukopisa akcentuiran je na isti način kao i grčki tekst. Akcenatski znakovi obilježavaju naglasak na razini riječi. Analiza akcenata otkriva da je naglasak u imenicama i pridjevima paradigmatski, što znači da se ne mijenja u paradigmi. Unatoč tome naglasak je veoma važan u glagolima jer uz pomoć naglasaka ponekad se razlikuju glagolska vremena (Nuorluoto 2008, 275).

Postoje, ipak, slučajevi gdje nije posve jasno simbolizira li akcenat u tekstu stvarno naglasak govornog jezika. U grčkom pismu akcenat ne može stajati dalje od trećeg sloga od kraja riječi. Ipak u južnovardarskom dijalektu ima riječi u kojima akcenat može stajati čak i na petom slogu od kraja riječi. Ponekad pisar piše iste riječi tako da ta praksa odgovara sad grčkom pravilu, a sad tako da je akcent na četvrtom ili petom slogu

od kraja riječi. Druga pojava, koju možemo smatrati problematičnom, jest takozvani sekundarni akcent koji slijedi u grčkom jeziku ako riječ dobije neakcentuiranu klitiku na kraju, a riječ ima prvobitno svoj akcent na trećem slogu. Ta je pojava najuočljivija u sintagmi *Učenicite mu: Ουτζενίτζοιτέμou*. Ne možemo biti sigurni je li taj drugi akcenatski znak samo utjecaj grčkog pisanog sustava ili stvarna pojava govorenog jezika.

Jedan od problema u makedonskom tekstu rukopisa jest redukcija neakcentuiranih samoglasnika /a/, /e/ i /o/. U tekstu rukopisa ne pravi se razlika među fonemima /a/ i /ǎ/ od kojih je /ǎ/ vjerojatno rezultat redukcije fonema /a/. Fonemi /o/ i /e/ često se reduciraju: /o/ na /u/ i /e/ na /i/. Jasno je, ipak, da tih redukcija nema na svim mjestima na kojima se očekuju. Osobito je zanimljivo da se kontinuant slavenskog *ě nikada ne reducira. To može značiti da taj kontinuant ili ima posebnu glasovnu vrijednost, koja se ne obilježava u tekstu, ili da se redukcija /e/ > /i/ dogodila prije nego se izgovor fonema *ě stopio sa starim kratkim *e.

Ipak dokazi grafemike drugih slavenskih rukopisa pisanih grčkim pismom nagovještaju da ako postoji posebna fonetska vrijednost za bivši *jat*, ona bi se vjerojatno i pisala; u govoru Trliskog evanđelja postoji /'ǎ/ i u govoru Bobošćičkog evanđelja postoji /'ǎ/ kao refleks *jata* i to se obilježava grafemički iako je inače grafemički sustav obaju rukopisa neprecizniji i nedosljedniji od sustava Konikovskog evanđelja.

Što se tiče ostalih redukcija jasno je da se svi samoglasnici neakcentuiranih slogova ne reduciraju. Na primjer u riječi *tatku* zadnje /o/ je reducirano, ali kada se ista riječ pojavljuje u vokativnoj funkciji, nikada se ne reducira. Postoje i primjeri o tome da redukcija ovisi o morfološkim funkcijama dotičnih samoglasnika.

Grafemika Konikovskog evanđelja u filološkom kontekstu

Tradicija slavenske pismenosti koja se služi grčkim pismom najmanje je toliko stara koliko i tradicija slavenske pismenosti u cjelini. Pritom su slavenska pisma, glagoljica i ćirilica, dopustila razvijanje pismenosti uglavnom u crkvenim krugovima tako da je ćirilica postala kasnije prevladavajućim pismom pravoslavnih Slavena. I kako danas

znamo, podrijetlo ćirilčkih grafema je grčko. Ipak, s druge strane, monah Hrabar opisuje kako su egejski Slaveni već ranije u devetom stoljeću pokušavali pisati svoj jezik grčkim slovima čak i prije braće prosvjetitelja Ćirila i Metodija (Mazon & Vaillant 1938, 6–7). U svakom slučaju, iako sada govorimo o tradiciji relativno novijih makedonskih tekstova, moramo imati u vidu da su korijeni tih tradicija dublji.

Iz objavljenih izvora znamo da nova tradicija pisanja tekstova grčkim pismom na području kojemu se pripisuju tipične makedonske izoglose počinje u 16. stoljeću od malog popisa slavenskih riječi i jedne pjesme zabilježenih na margini jednog grčkog rukopisa (Gianelli & Vaillant 1958). Jedan od najpoznatijih tekstova ovog tipa je *Tetraglosson* Daniila, četverojezični rječnik koji sadrži grčke odrednice i njihove prijevode na vlaški, albanski i makedonski jezik. Druga i jedina poznata naklada je iz 1802. godine. (Ničev 1977.)

Znamo također za tri evanđelja koja predstavljaju isti tip s Konikovskim evanđeljem u tom smislu da su napisana grčkim pismom. Trlisko evanđelje predstavlja govor sela Trlis u Bugarskoj, poznatog također po imenu Nevrokop. Ovaj je rukopis napisao Dimitar Stoilov 1861. godine. (Miletič 1920.) Kulakisko evanđelje dolazi s istog dijalektološkog područja kao i konikovsko, iz sela Kulakia blizu ušća rijeke Vardar. Kulakisko evanđelje ima dvije verzije, ali su obje vjerojatno napisane rukom Eusthatiosa Kypriadisa. (Mazon & Vaillant 1938.)

Bobošćičko evanđelje najmlađe je od ovih rukopisa. Ono je napisano od strane trojice različitih autora 1882. godine ili nekoliko godina kasnije. Govor sela Bobošćica u Albaniji pripada gorčanskom govoru, koji karakteriziraju zanimljive arhaične fonološke osobine, na primjer čuvanje nazalnosti u refleksu staroslavenskog zadnjeg nazalnog samoglasnika i poseban izgovor refleksa *jata* u naglašenoj poziciji. (Mazon 1936, 1–108, 114–144.)

Uspoređivanje grafemike

Problemi grafemike uglavnom su slični u svim slavenskim tekstovima pisanim grčkim pismom. Za obilježavanje palatalnosti i palatoalveolarnosti ne postoji jednostavan način u grčkoj ortografiji. U fonemskim inventarima ima još nekoliko samoglasnika za koje ne postoje znakovi u grčkom pismu.

U brojnim se tekstovima kao znak za palatoalveolarnost rabe fonemi /š/ /č/ /ž/ i /dž/ te luk ispod reda. Taj luk dolazi najvjerojatnije prvobitno iz grčkog znaka koji obilježava pripadnost *jote* istom slogu sa sljedećim samoglasnikom (Lindstedt 2008, 399). Taj luk može preuzimati čak grafemski oblik jednostavne crte ili, kao u Konikovskom evanđelju, luka i točkice iznad luka. Od tekstova koji se uspoređuju u ovoj studiji taj se luk ne rabi jedino u malom rječniku iz 16. stoljeća.

Kada uključujemo u analizu još jedan tekst, rukopis *Nedělni poučeníja* (Miletič, 1920) iz 18. stoljeća, možemo dalje promatrati razvitak ove pojave. Iako kronologija svih koraka razvitka palatalnog luka nije posve jasna, u starijim tekstovima vezanost grafema <ι> s lukom je najjača. U rukopisu *Nedělni poučeníja* i u *Tetraglossonu* luk se može nalaziti jedino ispod *jote* u ograničenom broju samoglasnika. Već u Konikovskom evanđelju, u kojemu se *jota* piše točkom iznad luka, luk se može nalaziti ispod bilo kojeg samoglasnika neovisno o tome stoji li *jota* ispred samoglasnika. U Kulakiskom evanđelju uporaba luka približava se ideji dijakritičkog znaka: luk se piše ispod suglasnika na koji se odnosi.

I grafem <ι> iza suglasnika često obilježava gore spomenute foneme. Ovaj način dolazi samo ispred samoglasnika zadnjeg reda /a o u/. Grafem <ι> obilježava i palatalnost suglasnika /k'/, /g'/ i /j/, ali samo ispred samoglasnika zadnjeg reda, dok se u ovim tekstovima /k'/ i /g'/ ne razlikuju od /k/ i /g/ ispred samoglasnika prednjeg reda. Nije česta pojava da se grafem <ι> vezuje za grafeme <α>, <ω> i <ou> prema uzoru ćirilčkog pisma, ali se te ligature rabe poput Konikovskog evanđelja u malom rječniku iz 16. stoljeća.

Fonem /j/ piše se često uz pomoć <ι> s diaresisom: *ī*. Takva se praksa oslanja na grčki pravopis u kojem se <ι> piše s diaresisom kad se grafem <ι> izgovora rastavljen.

Fonemi /b/, /d/ i /g/ nemaju posebnih znakova u grčkom pismu, ali se u grčkim tekstovima rabe kombinacije <μπ>, <ντ> i <γκ>. Možda je malo iznenađujuće da se u tekstovima pojavljuje najčešće samo <μπ>, dok se u Kulakiskom i Trliskom evanđelju rabe točkice iznad grafema <π>, <γ> i <δ>. Uporaba <γ> i <δ> za /g/ i /d/ odnosi se možda na ćirilčku tradiciju. Istovremeno se, ipak, susrećemo s pitanjem o normalizaciji grčkog pisma za nove potrebe: da se jedan grčki grafem upotrebljava redovito u drugoj fonološkoj funkciji u novom grafemičkom sustavu.

O normalizaciji se može govoriti i u svezi s drugim pojavama grafemike ovih tekstova. Jedan dio tekstova koristi različite grafeme ili digrafe za foneme /i/ i /e/, ali na primjer u Trliskom i Kulakiskom evanđelju ima samo <ε> za /e/ i u Kulakiskom <ι> te Trliskom <η> za /i/. To može djelomično ovisiti o tome što u ovim rukopisima nema mnogo grčkog teksta koji bi možda služio kao uzor pisaru.

Razlike među grafemskim sustavima ovih tekstova mogu ovisiti i o tome koja je funkcija teksta. Jasno se vidi da su grafemički sustavi Konikovskog, Trliskog i Kulakiskog evanđelja sistematičniji od malog rječnika iz 16. stoljeća. Ovi su evanđeljski rukopisi i lijepo knjige i brižljivo napisane, dok se rječnik sastoji od bilježaka napisanih na margini druge knjige.

Zaključak

Makedonski dio Konikovskog evanđelja zanimljiv je i sa stanovišta teorije grafemike. Mnoge osobine ukazuju na to da tekst rukopisa nije samo transliteracija jednog južnovardarskog dijalekta nego i lingvistički i kulturološki slojevito djelo. To znači da iako je moguće objasniti većinu funkcija grafema u tekstu, uvijek preostaju grafemičke pojave za koje nema jednostavnih objašnjenja u smislu korelacije između grafemske i fonemske razine. Što se tiče utjecaja ćirilskog pisma ili uzora grčke ortografije, jedini je zaključak da grafemika nije i ne može biti lingvistička disciplina slična fonologiji i morfologiji nego da grafemička analiza mora uzeti u obzir to što se naziva filologijom.

Grafemički sustav Konikovskog evanđelja relativno je prikladan i stabilan, ali predstavlja dvije proturječne tendencije. S jedne strane grafemski sustav pokušava izbjegavati grčku ortografiju izmišljajući nove funkcije za grčke grafeme ili posuđujući inovacije od ćirilskog pisma. S druge strane mnoga grafemička rješenja govore u prilog tome da je pisar htio da tekst »izgleda« grčki: da se koristi *spiritus asper* i *spiritus lenis* te da ponekad grafemička rješenja motivirana na osnovi grčke gramatike pokazuju da pisar nije htio stvoriti posve nov grafemički sustav nego ugledati se na grčku pismenu tradiciju.

Analiza grafemike rukopisa nužno je morala ići ruku pod ruku s analizom fonologije. U krajnjoj fazi analize jedini izvor dijalektološke informacije jest sam rukopis i njegove grafemičke osobine. Ono što sad možemo pretpostaviti o fonološkom sustavu jezika

Konikovskog evanđelja pruža relativno uvjerljivu sliku o situaciji. Da se konačno riješe sva fonološka pitanja rukopisa, trebamo možda još više informacije koju pružaju paralelni tekstovi.

Konikovsko evanđelje dio je ustaljene prakse sastavljanja slavenskih tekstova grčkim pismom. Umjesnije je govoriti o praksi nego o tradiciji jer sa stanovišta grafemike nije moguće dokazati međusobnu povezanost različitih tekstova iako postoje brojne pojave koje su slične u njima. Svaki tekst ima svoje osobine koje pokazuju da su u pitanju, po svemu sudeći, samostalna rješenja. Velik broj slavenskih tekstova pisanih grčkim pismom s ovog istog područja dokazuje koliko je bila velika potreba za pisanjem na slavenskom jeziku čak i kad je nedostajala vlastita pisana tradicija.

7 Kirjallisuusuuttelo

- Althaus, Hans Peter von. 1980. Graphemik. Teoksessa Althaus, Hans Peter von, Helmut Henne & Herbert Ernst Wiegand (toim.). *Lexikon der germanistischen Linguistik*, 142–151. Tübingen: Niemeyer.
- Augst, Gerhard (toim.). 1986. *New Trends in Graphemics and Orthography*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Comrie, Bernard. 1996. Adaptations of the Roman alphabet: Languages of Eastern and Southern Europe. Teoksessa Daniels, Peter T. & William Bright (toim.). *The World's Writing Systems*, 663–689. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, David. 2003. *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden (Mass.): Blackwell Publishing.
- Daniels, Peter T. & William Bright (toim.). 1996. *The World's Writing Systems*. New York/ Oxford: Oxford University Press.
- Daniels, Peter T. 1996. The study of writing systems. Teoksessa Daniels, Peter & William Bright (toim.). 1996. 3–17.
- Derrida, Jacques. 1967. *De la grammatologie*. Paris: Minuit.
- Draganov, Pjotr. D [Draganovъ, P. D.]. 1905. Jugo-Slavjanskija knigi i statъi, napečatannija grečeskimi bukvami. *Izvēstija otdělenija russkago jazyka i slovesnosti imperatorskoj akademii naukъ X*, 324–334. Sanktpeterburgъ.
- Fleischer, Wolfgang. 1965. Zum Verhältnis von Phonem und Graphem bei der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache. *WCUIJ* 14. 461–465.
- Friedman, Victor. 2008. The Konikovo Gospel and the Macedonian identity in the late eighteenth and early nineteenth century. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 385–391.
- Gelb, Ignace J. 1952. *A Study of Writing – The Foundations of Grammatology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Georgievski, Kuzman. 2003. Trijazičnikot na Petre Kavajof – Prilog kon geneologijata na struškata familija Kavaevci. Skopje: Menora.
- Gianelli, Giro & André Vaillant. 1958. *Un lexique macédonien du XVIe siècle* (Textes publiés par l'Institut d'études slaves, 5). Paris: Institut d'études slaves.
- Ivanov, Jordan. 1917. *Bălgarite v Makedonija*, näköispainos (1986). Sofija: Nauka i izkustvo.
- Ivanov, Jordan. 1931. *Bălgarski starini iz Makedonija*, näköispainos (1970). Sofija: Nauka i izkustvo.
- Karanfilovski, Maksim, Ljudmil Spasov & Borče Arsov. 2008. The dialect of the Konikovo Gospel in comparison with the Enidže Vardar dialect. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 313–323
- Kohrt, Manfred. 1986. The term grapheme in the history and theory of linguistics. Teoksessa Augst, Gerhard (toim.). *New Trends in Graphemics and Orthography*, 82–96. Berlin: Walter de Gruyter.

- Kristophson, [Jürgen]. 1974. Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis. *Zeitschrift für Balkanologie* 10. 4–128.
- Lehikoinen, Laila. 1994. *Suomea ennen ja nyt – Suomen kielen kehitys ja vaihtelu*. Helsinki: Finn Lectura.
- Leiwo, Martti. 2008. The study of the Greek text. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 249–252.
- Lindstedt, Jouko & Ljudmil Spasov. 2008. Introduction and description of the manuscript. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 9–16.
- Lindstedt, Jouko & Max Wahlström. 2008a. Basic transcription of the Macedonian text. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 28–177.
- Lindstedt, Jouko & Max Wahlström. 2008b. The printed pages. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 235–248.
- Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. *The Konikovo Gospel – Konikovsko evangelië: Bibl. Patr. Alex. 268* (Commentationes Humanarum Litterarum 125). Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Lindstedt, Jouko. 2008. The translator and the editor in their historical settings. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 393–402.
- Mackridge, Peter. 1985. *The Modern Greek Language*. Oxford: Clarendon Press.
- Marković, Marjan. 2005. *Dijalektologija na makedonskiot jazik I*. Skopje: Filološki fakultet “Blaže Koneski”.
- Mazon, André & André Vaillant. 1938. *L'évangélique de Kulakia – Un parler slave du Bas-Vardar* (Bibliothèque d'études balkaniques VI). Paris: Librairie Droz.
- Mazon, André. 1936. *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud* (Bibliothèque d'études balkaniques V). Paris: Librairie Droz.
- McLaughlin, John C. 1963. *A Graphemic-Phonemic Study of a Middle English Manuscript*. The Hague: Mouton & Co.
- Miletič, Ljubomir. 1920. *Dva bālgarski rākopisa s grācko pismo*. Sofija: Bālgarska akademija na naukite.
- Mountford, John. 1996. A functional classification. Teoksessa Daniels, Peter T. & William Bright (toim.). 1996. 627–632.
- Ničev, Aleksandār. 1977. *”Četirjezičnijat rečnik“ na Daniil*. Sofija: Izdatelstvo na bālgarskata akademija na naukite.
- Nuorluoto, Juhani. 1989. *Jovan Stejić's Language – A Contribution to the History of the Serbo-Croatian Standard Language* (Slavica Helsingiensia 8). Helsinki: Department of Slavonic Languages, University of Helsinki.
- Nuorluoto, Juhani. 2005. Die Konikovo-Evangeliumshandschrift: Ein neuer Fund. Teoksessa: Stjepan Damjanović (toim.). 2005. *Drugi Hercigonjin zbornik*, 327–340. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Nuorluoto, Juhani. 2008. Phonology. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 267–275.
- Piirainen, Ilpo Tapani. 1968. *Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Probert, Philomen. 2003. *A New Short Guide to the Accentuation of Ancient Greek*. London: Bristol Classical Press.
- Rissanen, Matti. 1984. Menneen ajan puhutun englannin rakenteen tutkimuksesta. Teoksessa *Puhuttu kieli, kirjoitettu kieli ja kielen muutos – Seminaari Tvärminnessä 12. – 13.10.1984* (Suomen kielitieteellisen seuran julkaisuja 12), 21–35. Turku: Suomen kielitieteellinen yhdistys.
- Ruge, Hans. 1984. *Nygrekisk språklära*. Lund: Studentlitteratur.
- Spasov, Ljudmil. 2008. The Konikovo Gospel in Macedonian cultural history. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 403–430.
- Wahlström, Max. [Painossa]. Grafemika Konikovskog evanđelja u usporedbi s tri makedonska rukopisa napisana grčkim pismom. *XXXV Naučna konferencija na XLI meg'unaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura – Lingvistika*. Skopje: Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij".
- Wahlström, Max. 2008a. On the Graphemics of the Konikovo Gospel. *XXXIV Naučna konferencija na XL meg'unaroden seminar za makedonski jazik, literatura i kultura (Ohrid, 13.VIII – 30.VIII 2007 g.) – Lingvistika*, 153–162. Skopje: Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij".
- Wahlström, Max. 2008b. Graphemics. Teoksessa Lindstedt, Jouko, Ljudmil Spasov & Juhani Nuorluoto (toim.). 2008. 257–265.
- Vaillant, André. 1924. Les parlers de Nivica et Turija (Macédoine occidentale). *Revue des études slaves* IV, 53–65. Paris: Institut d'études slaves.
- Wallace, William. 1923. An index of Greek ligatures and contractions. *Journal of Hellenic Studies* 43. 183–193.
- Veith, Werner H. 1980. Phonemik. Teoksessa Althaus, Hans Peter von, Helmut Henne & Herbert Ernst Wiegand (toim.). *Lexikon der germanistischen Linguistik*, 129–137. Tübingen: Niemeyer.
- Žagar, Mateo. 2007. *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.